બ્રહ્મચારી શ્રી નૃસિંહ શર્માકૃત સટીક.

॥ श्री ॥

संतोषशतक

अथवा

संतोषतरु.

સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલ વિ૦ અમૃતલાલ દવેનાં ચિત્ર-ચરિત્ર સાથે

લખી પ્રસિદ્ધકર્તા

कहानजी धर्मसिंह.

મુંબઈ:

"સરસ્વતી" મુદ્રાલય.

બ્રહ્મચારી શ્રી નૃસિંહ શર્માકૃત સટીક.

॥ श्री ॥

संतोषशतक

अथवा

संतोषतरु.

સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલ વિ० અમૃતલાલ દવેનાં ચિત્ર-ચરિત્ર સાથે

લખી પ્રસિદ્ધકર્તા

कहानजी धर्मसिंह.

મુંબઈ:

"સરસ્વતી" મુદ્રાલય.

સં. ૧૯૫૩ કાર્તિક. ઇ. સ. ૧૮૯૬ નવેમ્બર.

મૂલ્ય રૂ ૦।

(સવૈયા.)

મોહનલાલ મળે બહુ મારગ, ઉત્તમલાલ મળે અથડાતા;
છોટમલાલ દિસે છતમાં કદિ, જીવનલાલ મળે બહુ જાતા;
સૂરજલાલ સહસ્ર મળે, પણ ફોકટ છે સહુ લાલ લખાતા;
ઇશ્વરલાલ સમાન બિજો નહિ, લાલ ઘડયો વિધિ તે ગુણજ્ઞાતા.૧

(સ. ગ.)

(કવિત–મનહર.)

વિશ્વ વિષે ઇશ્વરના લાલ તો વિરલ તેમાં,
નામ નીર રાખનાર વીરનો કયાં વાસ છે;
દૈવિગુણ દયા મયા ભક્તિભાવથી ભરેલ,
ઇશ્વરલાલ વિયોગે ઉર આ ઉદાસ છે;
જાયું તે જવાનું અને ખિલ્યું ખરવાનું ખરે,
ખલકના ખાવિંદનો નિયમ એ ખાસ છે;
જાણી એવું જીવ કર શિવમાં અનન્ય પ્રેમ,
અશરણશરણ એ એક અવિનાશ છે. ૧

(ક. ધ.)

પરમ વિવેકી શેઠ શ્રી તલકચંદ માણેકચંદ જે.પી.

મુંબઇનગરીના એક કેળવાયલા વ્યાપારી અને સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક હોઇ, દરેક લોકોપયોગી કામમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેનાર, જીવદયા પ્રતિપાલક, સ્વદેશપ્રેમી, સ્વધર્મનિષ્ઠ, સંતોષાદિ સદ્ગુણે સદા અલંકૃત,—અને આરંભથી જ સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલભાઇની પ્રત્યેક ઉન્નતિનાં મુખ્ય સાધનરૂપ હોવાથી, તેમના સ્મરણાર્થે તૈયાર કરેલું આ "संतोषशतक" સાથે તેમનું સંક્ષિપ્ત વૃતાન્ત આદરસહિત આપને જ ઉપહાર.

(પદ-બરવા-પિલુ.)

ઇશ્વરલાલ અતુલ ઉપકારી, શૂર સ્વતંત્ર અને સુવિચારી; (ટેક.)
આનંદિ ઉત્સાહી સરળ સ્વભાવ, લોક પ્રીતિતણો લીધો સુલ્હાવ.-ઇશ્વર.
અલ્પ વયે કર્યાં ઊત્તમ કામ, દામની મમતા મૂકી તમામ;
ઉત્તમ તન-મન-બુદ્ધિ પ્રસાદ, વ્યાયામથી કર્યાં ઉભય આબાદ.-ઇશ્વર.
સતવાદિ ધીર અને એક ટેકી, આગ્રહિ પણ ન થયા અવિવેકી;
શિક્ષક શોધક બોધક વીર, લાયક ગ્રાહક સુગુણ ગભીર.-ઇશ્વર.
ઇતિહાસનો કરી અભ્યાસ સારો, ભાષણદ્વારા જણાવ્યા વિચારો;
સત્સંગ સાધન આશ્રય સાર, પામ્યા તે પૂર સંબંધ પ્રકાર.-ઇશ્વર.
શેઠ તલકચંદ આશ્રયદાતા, લોકપરીક્ષક ને ગુણજ્ઞાતા;
ઉત્સાહી એવા વિરલ શ્રીમાન, પ્રેમી પ્રવિણ સુબુદ્ધિ નિધાન.-ઇશ્વર.
તેનેજ અર્પણ ગ્રંથ આ પ્રીતે, લાયક ઇશ્વરલાલ નિમિત્તે.
સંતોષ સદ્ગુણ સજ્જન લેવા, કાન યથામતિ આ કરિ સેવા.-ઇશ્વર.

પ્રસ્તાવના.

સંતોષાદિ સદ્ગુણોની મનુષ્યમાત્રને કેટલી બધી આવશ્યકતા છે, તે વિષે આ લઘુ પુસ્તક જ પ્રસ્તાવરૂપ હોવાથી, અત્રે એટલુંજ જણાવવાનું કે, બ્રહ્મચારી શ્રી નૃસિંહ શર્માએ, શ્રી વાણારસી મધ્યે આનંદગુહાનિવાસી પૂજ્યપાદ શ્રીમતિ શ્રી માજી મહાશયાના સત્સંગમાં કેટલાક દોહાઓ દ્રષ્ટાંતરૂપે શ્રવણ કરેલા, જે પ્રાચીન પુસ્તક તેમને આપતાં આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આવા પ્રસંગમાં પરમ હિતૈષી સ્વર્ગવાસી રા. રા. ઈશ્વરલાલ અમૃતલાલ દવેનું સહજ સ્મરણ થતાં, તેમના બંધુ સાક્ષર શ્રી માણેકલાલ અમૃતલાલ દવેને તે ઉદ્ગાર જણાવ્યો. તેમણે આ કાર્યને પ્રોત્સાહન આપ્યું, અને સ્વર્ગવાસી ભાઇની સ્મૃતિ માટે તેમની સંક્ષિપ્ત હકિકત તથા છબિ સાથે પ્રકટ કરવાના મારા વિચારને મળતા થયા; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીક હકિકત પણ પૂરી પાડી. આ તેમની અનુપમ ભ્રાતૃભક્તિ અને ઉપયુક્ત ગ્રંથને આશ્રય આપવાની ઇચ્છાથી જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગપર તેમજ મારાપર મોટો ઉપકાર થયોછે.

ઉપદેશક શતકોમાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ તથા અપ્પય દિક્ષિત પ્રણીત વૈરાગ્યશતક,—ઇત્યાદિ પુસ્તકો જેવાં જનપ્રિય અને ઉપકારક થયાં છે, તેવું આ "સંતોષશતક" પણ ઉપયુક્ત થશે, અને ટુકમાં પણ જે સ્પષ્ટિકરણ કર્યું છે, તે સુજ્ઞજનો વાંચી વિચારી વર્તવા કાળજી ધરાવીને પોતાના આત્માની ઉન્નતિ ઇચ્છશે, એવી વિનંતી છે.

ક. ધ.

સુજ્ઞ ઈશ્વરલાલ દવે.

સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે જે પુરુષમાં પરોપકાર, સત્ય, શૌર્ય, ધૈર્ય, સંતોષ અને સદાચારાદિ સદ્ગુણો મૂકેલા જોવામાં આવે છે, જે પુરુષ ગરીબીમાંથી વધી ગરીબો તરફ સદા ઉદાર દિલથી વર્તે છે; અથવા જે પુરુષનું જીવન પરમાર્થને માટે નિર્માણ થયેલું લાગે છે, તે પુરુષનો આ લોકમાં અક્ષય યશ વિસ્તૃત થઇ, પરલોકમાટે પરમ પ્રભુનું પ્રીતિપાત્ર પ્રતિત થાય છે. વસુંધરા બહુરત્ના છતાં, એવા નર વિરલા જોવામાં આવેછે; કારણ કે રત્નની તો હમેશાં ન્યૂનતા જ હોય છે.

જે સત્પુરુષને માટે આવો ઉદ્ગાર સહજ સ્ફુરિત થાય છે, તેમનું જીવન ઘણે ભાગે પારમાર્થીક હતું; છતાં એટલું જણાવવું જોઇયે કે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક ગુણ-દોષ રહેલા હોય છે, પરંતુ જે ઉપયુક્ત અને અનુકરણીય ગુણો હોય તે પ્રધાનપણે જણાવવાની જરૂર છે.

આ ચરિત્ર નાયકના દાદા હરિરામ દવે ચોકસી તરીકે સોનાનો વ્યાપાર કરતા હતા, અને તે કાર્ય પ્રસંગે સોનું વેચવા લેવા સુરત ભરૂચ તરફ ઝાડેશ્વર તથા શુકલતીર્થ તરફ એમનું જવું આવવું થતું હતું. એ જ ઝાડેશ્વર એમના વડિલનું મૂળ વતન હતું; પણ પાછળથી અંકલેશ્વરમાં કેટલેક વર્ષે નિવાસ કર્યો હતો. હરિરામ દવેને ત્રણ પુત્ર હતા; જેમાંના વચલા પુત્ર અમૃતલાલ, અવટંક દવે, ગોત્ર વિષ્ણુવર્ધ, શાખા આશ્વલાયિની, ત્રિપ્રવર, ઋગ્વેદી ખેડાવાળ ભીતરા બ્રાહ્મણ, તે ઈશ્વરલાલના પૂજ્ય પિતાજી હાલ વિદ્યમાન છે. એમને ત્યાં સંવત્ ૧૯૦૧ ના ચૈત્ર વદિ ૭ ચંદ્રવારને દિવસ, માતુશ્રી જેકોર-

બાઇની કૂખે ભાઇ ઇશ્વરલાલનો જન્મ, સુરત મધ્યે એમના મોશાળમાં થયો. એ ઉપરાંત ભાઇ ઈશ્વરલાલનાં પાંચ સહોદરમાં રા. રા. માણેકલાલ વિદ્યમાન છે, ને તેઓ ભાઇ ઇશ્વરલાલ જેવા ગુણવાન્ તથા વિદ્વાન્ મનાય છે.

ભાઇ ઇશ્વરલાલના માતામહ (નાના) રૂપરામ દયારામ આશરે ૬૦-૭૦ વર્ષપર સુરતમાં લાગેલી ભયંકર આગની હોનારત પહેલાં, સારી સ્થિતિમાં હતા. મંત્ર-તંત્ર અનુષ્ઠાનમાં તેઓ કુશળ મનાતા અને અહોનિશ મંત્રજપમાં કાળ ક્રમણ કરતા હતા. એક કર્મનિષ્ઠ તરીકે અદ્યાપિ પણ એમનું નામ સુરતી લોકોમાં સારી પેઠે જાણીતું છે. સુરતમાં નવાબની જ્યારે સત્તા હતી, ત્યારે ભાઇ ઇશ્વરલાલના માતામહના કુટુંબીઓ સારી રીતે સરકારી સત્તા ભોગવતા હતા. તેમના ત્રણ મામાઓમાંથી એમના મામા ઇચ્છારામે એમનું સારી રીતે લાલન પાલન કર્યું હતું. બાળકવયમાંથી જ રા. ઇશ્વરલાલનું શરીર સુદૃઢ અને તેજસ્વી હતું. ફુલપાનનો અને કસરતનો ઘણો શોખ હતો; તેમજ ઢોરઢાંખર * ઉપર પણ ઘણી મમતા હોવાથી, તેમને દોડાવી રમાડી આનંદ માનતા.

ચાર પાંચ વર્ષની વયે એમના પિતાશ્રી પોતાના ભાઇઓથી જ્યારે જુદા પડયા, ત્યારે સ્થિતિ ઘણી ગરીબ હતી. એ અરસામાં શુકલતીર્થને સામે પાર ગુમાનદેવ નામના હનુમાને બાધા મૂકાવવા પિતાજી જોડે જતાં, હોડીમાં રમતાં રમતાં નર્મદામાં ડૂબ્યા હતા; જે સમયે નર્મદાનું પૂર ઘણું મોટું હતું. તેમના પિતાશ્રીને આ વાતની

---

* આ ગુણો એમનામાં સ્વાભાવિક હતા; એમ “ મુંબઈ ગોરક્ષક મંડળી ”ના તથા “જાનવરોપર ગુજરતું ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડળી” ના એક અધિકારી દાખલ ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લઈ, ગાય ઢોરની એમણે બજાવેલી સેવાથી સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે.

ખબર થતાં પોતે મોટા તારૂ હોવાથી તુરત કપડાંસહિત નદીમાં ઝિપલાવ્યું. હોડીવાળાઓએ તેમ કરવાની ના પાડી, પણ તે નહિ સાંભળતાં ડૂબકી મારી ભાઇ ઇશ્વરલાલને બહાર કાઢયા.

એ પ્રમાણે અનેક ડૂબતા જીવો પોતાના જીવને જોખમે ઘણીવાર એમણે પાણીમાં પડી બચાવ્યા છે; અને તેમની એ અસાધારણ તરવાની શક્તિ તથા પરમાર્થ વૃત્તિ, એમના વતનતરફ સુપ્રસિદ્ધ છે. મુંબઇ યુનીવરસિટીનો એક ગ્રાજ્યુએટ રા. ચુનીલાલ તંબાકુવાળા રામકુંડ નામના તળાવમાં તરતાં ડૂબી મુવો હતો; જે વખતે તેને બહાર કાઢવાની કોઇપણ માણસે હિંમત નહિ કરી, ત્યારે આ વૃદ્ધ પુરૂષે અંદર ઝિપલાવી તેને બહાર કાઢયો હતો.

જાહેર હિંમત અને શરીરસંપત્તિ પરમાર્થે વાપરવાના ઉત્તમ ગુણો એમના ઉભય પુત્રમાં પિતાજી તરફથી મળેલા પ્રદર્શિત થાય છે: તેમજ માતા*તરફથી વિદ્યાપ્રીતિ, સુશિલતા, ભક્તિભાવ અને પરોપકાર બુદ્ધિ, એ ગુણો આવેલા છે. માતાને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હોવાથી, ગરીબાઇમાં છતાં, તે વખતના પ્રસિદ્ધ મોતાળા બ્રાહ્મણ પ્રાણજીવન મહેતાજીના હાથનીચે તેમણે ગૂજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તેમજ પોતાની પકી દેખરેખ તળે બંને પુત્રોને નીતિવંત તથા આજ્ઞાધારક બનાવ્યા હતા. ગૂજરાતી છટ્ઠા ધોરણસુધી અંકલેશ્વરમાં તથા સુરતમાં અભ્યાસ કરતાં, ભાઇ ઇશ્વિરલાલે પોતાના વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખી, દરેક વિષયમાં પ્રવીણતા બતાવી હતી. આઠમે વર્ષે યજ્ઞોપવિત ક્રિયા થયા પછી, સંધ્યાદિક નિત્યકર્મ શાસ્ત્રી અંબાશંકરપાસે શિખ્યા હતા. સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલના વિયોગનો કારી ઘા લાગ્યા પછી આશરે અઢીક વર્ષે માતુશ્રીનો દેહાંત થયો હતો.

રા. ઇશ્વરલાલનાં માસી બાઇ જતન મુંબઇમાં રહેતાં હતાં.

*માતુશ્રી જેકોરબાઇ મોટાં ભજનિક હતાં. આશરે એક હજાર ભજનો તો તેમને મોઢે હતાં, અને તે ભજનાનંદમાં નિત્ય મગ્ન રહેતાં હતાં.

તે તેમના ઉપર પોતાના બે પુત્ર ગુજરી જવા પછી, પુત્રતુલ્ય પ્રેમ રાખતાં હતાં અને તેમના જ આગ્રહથી બાર વર્ષની બાળ વયમાં તેમનાં માતાપિતાએ અંકલેશ્વરથી મુંબઇ મોકલ્યા હતા. આરંભમાં માતાપિતાની પૈસાસંબંધી સ્થિતિ સારી નહોતી, એમ ઉપર કહ્યું, તે પ્રમાણે મુંબઇમાં આવી પરોપકારી શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળની શાળામાં "માફી" દાખલ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડયો. ભાઇનું બુદ્ધિકૌશલ્ય અદ્ભુત હોવાથી પાંચ વર્ષની અંદર ગૂજરાતી સાથે અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ પસાર કર્યું, જેથી તેમના અધ્યાપકો અને વડિલો બહુ પ્રસન્ન થયા. બધા વિષયો એમણે પરિપકવ કર્યા હતા, પરંતુ 'ઇતિહાસ' નો વિષય તો એમનો પોતાનો જ હતો. આગળ અભ્યાસ વધારવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ સ્થિતિની પ્રતિકૂળતાને લીધે ૧૮ વર્ષની વયે નોકરીમાં જોડાવું પડયું. તેમ છતાં ખાનગી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને અંગ્રેજી ઉપરાંત ધર્મ, વ્યવહાર, કાવ્ય, વેદાંત, સંગીત, વગેરે સાહિત્યમાં પણ લક્ષ લાગ્યું અને એ વિષયમાં પૃથક પૃથક કામપૂરતું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું.

ભાઇ ઇશ્વરલાલની નોકરીની શરૂઆત કેળવણી ખાતાં સાથે થઇ. પ્રથમ ભૂલેશ્વર સરકારી ગૂજરાતી સ્કૂલમાં માસ્તર તરિકે નેમાયા, જે પ્રસંગે રા. રા. ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખ એ ખાતાના ઇન્સ્પેકટર હતા; અને તેમની પ્રીતિ વખત જતાં પુત્રતુલ્ય વધી હતી. હેડ માસ્તરની ગેરહાજરીમાં એક વેળા તેઓ ફર્સ્ટ કલાસમાં ભૂગોલ શીખવતા હતા, જે વખતે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર મી० વાર્ડિંગટન અણચિંતવ્યા એ કલાસમાં આવી ચઢયા અને ભાઇ ઇશ્વરલાલની શિક્ષણપદ્ધતિ જોઇ એટલા પ્રસન્ન થયા કે એક અઠવાડિયા પછી તેમને એક નવી સ્કૂલના હેડમાસ્તર નેમ્યા. એ જગ્યાપર રહ્યા પછી ગૂજરાતી

છઠાં ધોરણુની પરીક્ષા નવી જ કહાડવામાં આવી, જે એમણે ઊંચે નંબરે પ્રસાર કરી હતી. બોડિયા-કઠિણ અક્ષરથી લખેલો પત્ર જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી વાંચી ન શકયો, ત્યારે તે ભાઇ ઇશ્વિરલાલે કુશળતાથી વાંચી શાબાશી મેળવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં મુંબઇમધ્યે જ્યારે સર્વ વસ્તુઓનું મોટું સંગ્રહસ્થાન ભરાયું, ત્યારે ભાઈ ઇશ્વરલાલે પોતાના અક્ષરો લખી મોકલતાં, અતિ ઉત્તમ પ્રતિના ઠરચા હતા.

સ્કૂલની નોકરી દરમ્યાન જ વકતૃત્વશક્તિ અને જાહેર હિંમતના સ્તુતિપાત્ર ગુણ એમનામાં પ્રકાશી રહ્યા હતા. ઇ० સ० ૧૮૭૬-૭૭ માં “વકતૃત્વોત્તેજક મંડળી” તરફથી થયેલા ઇનામના સમારંભમાં, “શૂરવીર શિવાજીની કારકીર્દી” વિષે લાંબો વખત છટાથી ભાષણ કરનારને ઇનામ આપવાનું નકકી થતાં, ભાઇ ઇશ્વરલાલે હરીફાઇનું પુસ્તકો સંબંધી મોટું ઇનામ મેળવ્યું હતું. આખી સભા તેમનું ચિત્તાકર્ષક વકતૃત્વ અને વિષય પ્રતિપાદન કરવાની શકિત જોઇ પ્રસન્ન થઇ હતી, અને તે વખતના પરીક્ષક રા. રા. નગીનદાસ તુલસીદાસ માર્તિયા વગેરે વિદ્વાનોએ પ્રસંશા કરી હતી. એ પ્રસંગે રાવબહાદુર ચંદુલાલ મથુરાદાસ (હાલ ભરૂચના સબ જજ) પણ પરીક્ષક હતા.

ઉદાસી બાવા કિસનદાસે ભૂલેશ્વર આગળ કસરતશાળા કહાડી હતી. તે વિષયપર ભાઇ ઇશ્વરલાલને અતિ પ્રીતિ હોવાથી તેઓ તેમના સમાગમમાં આવ્યા અને એ શાળાની સઘળી વ્યવસ્થા પોતે રાખતા હતા. આ પ્રસંગે રા. ભાઇ માણેકલાલ અંકલેશ્વરમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોવાથી, તેમના તે વખતના અંગ્રેજી સ્કૂલના હેડમાસ્તર રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, હાલ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને એક ઉત્તમ ગ્રંથકાર દાખલ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગૃહસ્થનો પરિચય થયો; પાછળથી તેમના પરમ

મિત્ર અને ખરા સલાહકાર થયા. મુંબઇ આવ્યા પછી એમની સાથે તેમજ બીજા કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થો સાથે ભાઇ ઇશ્વરલાલને પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો, જેની એ ભાઇના હસ્તાક્ષરની મોટી નોંધપોથી મારા જોવામાં આવી છે. એમાં નીતિ, વિદ્યા, વ્યવહાર, અને સંસારની અસારતાપર મનન કરવા યોગ્ય કેટલાક નિબંધરૂપે પત્રો છે.

રા. સા. ગણપતરામભાઇ, અંકલેશ્વરથી તા. ૨૦-૬-૯૦ ના એક પત્રના ચોથા પેરેગ્રાફમાં લખે છે કે,-"તમે અમારાપ્રત્યે સ્નેહનાં લક્ષણ દર્શાવો છો, તેથી હું બેશક તમારો આભારી છું. તમારી નિષ્કપટ પ્રીતિ અને નિર્મળ અંતઃકરણપૂર્વક ભાવ જોઇને હું મારાં મનમાં તમારાં વખાણો કરૂં છઉં."

કવિશ્રી નર્મદાશંકર સાથે પણ આ સમયમાં જ તેમને ગાઢ સ્નેહ બંધાયો. અને "આર્યસમાજ",-"પ્રાર્થનાસમાજ"-તથા "બુદ્ધિવર્ધક" સભાના મેંબર થઇ જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં હતાં. સ્વામિશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી સાથે, પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા સાથે, અંકલેશ્વરવાસી મહાશય દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સાથે તથા ઉમરેઠના ગૃહસ્થ રા. ભીખાભાઇ ફત્તાભાઇ ગાંધી સાથે, આ પ્રસંગે તેમને ઘણી મિત્રતા થઇ. સ્વામિશ્રી દયાનંદજીના તથા ભાવનગર જતાં પ્રતિષ્ઠિત મહાશય ઓઝા ગૌરીશંકરજીના સત્સમાગમથી વારંવાર જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવા માંડી. તદુપરાંત શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર પાસે વારંવાર અંકલેશ્વર જતા અને તેમની સાથે શાસ્ત્રચર્ચા કરી સારાસાર વિચારતા હતા. સંસ્કૃત ભાષાપર બહુ પ્રેમ હોવાથી, પોતાના નહાના ભાઈ માણેકલાલને તે ભાષા શીખવવા એ શાસ્ત્રીને ત્યાં મોકલ્યા હતા, જ્યાં થોડું શીખ્યા પછી "કૌમુદી"-"ન્યાય", વગેરેનો અભ્યાસ ભારતમાર્તંડ પંડિતશ્રી ગટ્ટુલાલજીની "વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળા"માં કરાવ્યો હતો. એમના એ નહાના

ભાઈ આજે જે સંસ્કૃતનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે, સંસ્કૃત તથા ગૂજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ પ્રતિની કવિતા કરે છે અને એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન્ મનાય છે, તે પ્રતાપ ભાઇશ્રી ઇશ્વરલાલના અને એ પાઠશાળાના છે.

જ્ઞાન સંપાદન કરવાને એ પ્રમાણે જેમ વિદ્વાન્‌વર્ગનો સંસર્ગ થયો, તેમ દેશીરાજ્યોમાં કાપડ-સૂતરનાં યંત્રો સ્થપાય અને તે રસ્તે દેશોન્નતિ થાય, એવા હેતુથી જૂદા જૂદા રાજકર્ત્તાઓને પણ મળવું થયું. એમાં જૂનાગઢના માનવંતા વજીર સાહેબશ્રી શેખ બહાવદિનભાઇ, નેક નામદાર બેહેસ્તનશીન નવાબશ્રી મહોબતખાનજી બહાદુર, તથા પાલિતાણાના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબશ્રી સૂરસિંહજી સાથ પરિચય થયો; અને તેમણે એ કાર્યમાં મ્હોટી રકમો કહાડવા ઇચ્છા બતાવી હતી.

સ્કૂલ ખાતાની નોકરી કરતાં જેમ એક સારા માસ્તર દાખલ તેમ જાહેર વકતા અને સદ્‌ગૃહસ્થ દાખલ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાઃ એટલું જ નહિ, પણ સરકારી ગૂજરાતી શાળાઓના માસ્તરોમાં એઓ એક અગ્રેસર હિમતવાન નર ગણાતા હતા. નવ વર્ષ સુધી સ્કૂલની નોકરી કર્યાબાદ, ગૂજરાતી ડાકટરની પ્રવેશક પરિક્ષાનું ખાતું ઉઘડતાં, રા. ઈશ્વરલાલ ત્યાં રહી "પાસ" થયા હતા. પરંતુ વૈદક ખાતાનું કામ તેમની માસીને પસંદ નહિ પડવાથી તે છોડી દીધું હતું.

જૈન કોમના અગ્રેસર શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ જે. પી.એ પોતાના પુત્ર ભાઇ શોભાગચંદને વિદ્યાભ્યાસ કરવા એક કુશળ શિક્ષક દાખલ રા. રા. ઇશ્વરલાલભાઇને આ અરસામાં જ પસંદ કર્યા. તે પ્રસંગે શેઠશ્રી સાથે ગાઢ સ્નેહ બંધાયો અને તેઓ તેમને અંતઃકરણના એક સાચા સંબંધી પ્રમાણે ચહાવા લાગ્યા. શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપરાંત વ્યવહારિક જ્ઞાન અને ઉચ્ચ ગુણો જોઇ, તેમણે સ્કૂલની લાઇન છોડાવી, પોતે પોતાના કુટુંબ સાથે ભાઇ ઇશ્વરલાલને ગિ-

રનાર, તારંગા, શેત્રુંજા ચોટિલા તથા દિલ્હીસુધી યાત્રાનિમિત્ત મુસાફરી કરવા લઇ ગયા. એ પ્રસંગે એક ચમત્કારિક બનાવ એ બન્યો કે, તારંગા–ચોટિલાના માર્ગમાં ભાઇ ઇશ્વરલાલ ભૂલા પડયા હતા. સંધ્યાકાળે એક ઝાડ નીચે ઘોડો બાંધી બેઠા હતા ત્યાં કોઇ ગરીબ રાહદારીએ પાસેના ગામડામાં જવા કહેતાં, ત્યાં ગયા અને નજીકના ઓટલા ઉપર વિસામો લેવા બેઠા. ઘરનો માલેક તીરકામઠાં સહિત બહારથી ત્યાં આવ્યો ને ભાઇ ઇશ્વરલાલનો પોશાક સરકારી અમલદાર જેવો જોઇ ક્રોધાવેશમાં પૂછવા લાગ્યો કે,– "તું કોણ? શાસારૂ આંહી મારા ઓટલાપર બેઠો છે?" ભાઇ ઇશ્વરલાલે નરમાશથી ઉત્તર આપ્યો કે,–"હું એક ભૂલો પડેલો મુસાફર છું." એમના સુશીલ અને અસરકારક શબ્દોથી તે માણસ ખુશી થયો ને ઘરમાં તેડી જઇ ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી. આ માણુસ કોઇ ગરીબ ગામડિયો નહિ, પણ ક્રૂર લૂટારો હતો; તે છતાં તેનું મન પીગળી ગયું અને રા. ભાઇ ઇશ્વરલાલ ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેની બરદાસ્ત કરવા લાગ્યો! ભાઇ ઇશ્વરલાલને તેણે પોતાનાં ગુપ્ત અને ઉંડાં અંધકારમય ભોંયરાં તથા તેમાં ભરેલો લૂટ ચોરીનો અસબાબ પણ બતાવ્યો. સોના રૂપાના દાગીના, પાઘડીઓ, સાડીઓ, જરી બુટ્ટાદાર સેલાંઓ–ઇત્યાદિથી ભરેલા પેટારા જોઇ, ભાઇ ઇશ્વરલાલને નવાઈ લાગી. તે છતાં તેણે એવી યુક્તિથી વાતચિત કરી કે તેમના વિષે કાંઇ સંદેહ ઉપજે નહિ. તોપણ તે ક્રૂર માણસે ભાઇ ઇશ્વિરલાલની આંખે પાટા બાંધી તેમને એવે રસ્તે મૂકયા કે શેઠ તલકચંદના સંઘને તેઓ મળી શકે, પણ પોતાનું ઘર મળે નહિ.

આ વિટંબણા વાળી સ્થિતિમાં મનથી દૃઢ રહી ભાઇ ઇશ્વરલાલે માર્ગ શોધી કહાડયો અને શેઠ તલકચંદના સંઘને મળ્યા. ત્યાં વળી

પચ્ચીસ લૂટારૂઓની એક ટોળી સંઘને લૂટવા આવી, જેમની સામે બંદુકના બાર કરી હરામખોરોને પાછા હઠાવ્યા હતા. આ મુસાફરી દરમ્યાન ગામડામાં એક પટેલનો એકનો એક પુત્ર ઉદરની વ્યાધિથી મરણતુલ્ય માંદગી ભોગવતો સાંભળી પોતે ત્યાં ગયા, અને જાતે મેળવેલા થોડાક વૈદ્યક અનુભવથી સહજવારમાં આરામ કર્યો હતો.

મુસાફરીમાં જ્યાં જ્યાં મુકામ થતો, ત્યાં ત્યાં પ્રસિદ્ધ મનુષ્યોને મળી ગામે ગામની ઇતિહાસિક હકિકત નોંધી લેતા, અને ભાષણો કરી લોકોમાં જાહેર હિંમત અને પરમાર્થ બુદ્ધિ જગાડવાને તથા દેશભકિત વધારી દેશસ્થિતિ સુધારવાને શાશા પ્રયત્નો કરવાની આવશ્યકતા છે, તે બાબતથી લોકોને વાકેફ કરતા હતા. તીર્થસ્થળમાં એક યતિએ ભાઇ ઇશ્વરલાલની વૈરાગ્યશીલ વૃત્તિ જોઇ, શિષ્ય થવા ભળામણ કરી અને પોતાની મોટી પુંજી સ્વાધીન કરવા ઇચ્છા જણાવી હતી, એવી હકિકત તેમના પરિચિત મિત્રો કહે છે. નાનાં મોટાં અંબાજી, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે સ્થળે થઇ સંઘ સાથે ભાઇ ઇશ્વરલાલ મુંબઇ આવ્યા અને મુસાફરીમાં મળેલો અનુભવ ભાષણરૂપે સભામાં જાહેર કરી લોકસેવા બજાવી હતી.

ત્યારબાદ એટલે આશરે ૨૬ વર્ષની વયે ભાઇ ઈશ્વલલાલનું લગ્ન સુરતમાં દવે નરોત્તમની પુત્રી બાઇ લક્ષ્મી વેરે થયું.

આ પ્રસંગે શેઠ તલકચંદને તેમની શરીરસંપત્તિ તથા મનશક્તિ વિષે સ્તુતિપાત્ર અનુભવ થતાં, સ્કૂલ સિવાય કોઇ બીજા ખાતામાં રહેવા ભલામણ કરી. પછી મી૰ નરસી કેશવજીની મીલમાં "જોબર"નું કામ શીખવા તેમની જ સૂચનાથી રહ્યા. થોડા જ સમયમાં "કાર્ડીંગ" તથા "જોબર"નું કામ શીખી, પરેલ સોપારીબાગમાં તથા "ધી નેશનલ સ્પિનિંગ એન્ડ વિવીંગ કુંપની

લીમીટેડ"માં સારે પગારે નોકરી રહ્યા. તુરત જ એમની કુશળતા જોઇ "ધી મદ્રાસ સ્પીનિંગ એન્ડ વિવિંગ કુંપની લીમીટેડ"માં એમને "કાર્ડર" તરીકે મોકલવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં એ મીલના અધિકારી મી. જે. એ. સમર્સે એમની કદર બૂજી મદદનીશ મેનેજરની જગ્યા આપી હતી. પણ મદ્રાસની આબોહવા તેમને માફક નહિ આવતાં, એક વર્ષમાં જ સ્વદેશ આવવું થયું હતું. રા. રા. ઇશ્વરલાલ સાથે મીલ મેનેજરનો સ્નેહ એટલો વધી ગયો હતો કે તેમનાની છૂટા પડતાં પોતાના પ્રિયબંધુથી છૂટા પડતાં જે પ્રમાણે દુઃખ થાય તે પ્રમાણે દુઃખ થયું હતું. સ્વદેશ આવી વડોદરા તથા ભરૂચમાં થોડો વખત મીલ ખાતામાં કામ કરી, એ કામ બિલકૂલ છોડી દેવાની મરજી થતાં મુંબઇ આવ્યા હતા.

રા. રા. ઇશ્વરલાલ મીલની લાઈન છોડયા પછી, શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ તથા શેઠ શાપુરજી બરજોરજી ભરૂચા તરફથી અને એમના નામે, શેર ખરીદવાનું કામ કરતા હતા. એક વેળા આશરે છ હજાર રૂપિયા લઇ શેરબજારમાં જતાં, રૂ ૫૦૦ ઓછા જણાયાથી તરત તે વાત શેઠોને જણાવી. વિશ્વાસપાત્ર છતાં, બેઉ શેઠને રૂપિયા લીધાનો શક ભાઇ ઇશ્વરલાલ પર ગયો ને ઠપકો આપવા લાગ્યા. "એ રૂપિયા મેં લીધા નથી, પણ હું આપવાને શક્તિવાન્ છું, માટે મારી સાથે આવી લઇ જાઓ." ભાઇ ઇશ્વરલાલનાં આવાં હિંમત ભર્યાં વચનો સાંભળી શેઠ તેમની સાથે ઘેર આવ્યા અને માસી પાસેથી ચાવી લઇ પેટીમાંથી ભાઇ ઇશ્વરલાલ રૂપિયા ગણી આપે છે, ત્યાં ખબર આવી કે,—"રૂપિયા પાંચસોની નોટ જડી છે." આ સાંભળી શેઠ તથા ભાઇ ઇશ્વરલાલ કોટમાં ઑફિસે ગયા, જ્યાં માલુમ પડયું કે, નોટો ગણતાં રૂપિયા પાંચસોનો એક કટકો પડી ગયો હતો અને

તે એક ઘાટીના છોકરાને નિશાળેથી આવતાં મળ્યો હતો. છોકરાએ તે નોટ પોતાની માતાને આપી. તે ભલી બાઇએ પેઢીના મહેતાને બતાવતાં, મહેતાને ખબર હોવાથી પેટીમાં મૂકી કહ્યું કે, "એ નોટ તો ઇશ્વરલાલ માસ્તરની છે." તે વખતે શેઠ તલકચંદ તથા શાપુરજીએ ભાઇ ઇશ્વરલાલને આપેલા ઠપકામાટે ઘણી દલગીરી દર્શાવી. ભાઇ ઇશ્વરલાલે ખુશીથી એ નોટ સદરહુ ઘાટણ બાઇને ભેટ આપી દીધી! પણ શેઠ તલકચંદે તે પાછી લઇ, ભાઇ ઇશ્વરલાલને તથા એ બાઇને સારૂં ઇનામ આપી ખુશી કીધાં હતાં.

ત્યારબાદ શેઠ તલકચંદની ભલામણથી મુંબઇમાં સ્થાપિત થયેલી "મુંગા પ્રાણીઓપર ગુજરતું ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડલી"માં ઇન્સ્પેકટર તરીકે નેમાયા અને મંડળીને સારા પાયાપર લાવવાને તન મન અને ઉત્સાહથી ઉપયોગી સેવા બજાવી હતી. દાણા, રૂ તથા બીઆંના વેપારીઓ તરફથી એ મંડળીને આજે જે સારી પેદાશ થઇ છે, તે કાર્યની યોજના માટે મંડળીના ઑનરરી સેક્રેટરી શેઠ કાવસજી મેહેરવાનજી શરાફની સાથે, વેપારીઓને સમજાવવામાટે રા. ઇશ્વરલાલે જાણુવાજોગ ભાગ લીધો હતો. એ અરસામાં ઉક્ત મંડળીના પ્રમુખપદપર નામદાર હાઇ કોર્ટના જજ સર લિટલટન એચ. બેલી બિરાજતા હતા; જેમણે રા. ઇશ્વરલાલની મુગા પ્રાણીઓ પ્રત્યેની દયાળુ લાગણી અને જાહેર સેવાથી પ્રસન્ન થઇ ઘણી સ્તુતિ કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ એક પ્રસંશાપત્ર સાથે રૂ. ૧૦૦ ભેટ આપ્યા હતા. મુંબઇના માજી પ્રેસિડેન્સી માજીસ્ટ્રેટ મી૦ રાહીને પણ તેમના સદ્વર્તનથી પ્રસન્ન થઇ જણાવ્યું હતું કે,—"પ્રાણી દુઃખ નિવારણ મંડળી"ના અપરાધી દાખલ મારી સન્મુખ રજુ કરેલા સખશોમાં એમણે કોઇપણ એવા સખશને રજુ નથી કર્યો કે

જે બિનગુન્હેગાર હોય: આવી બાહોશી માટે કમિટીના ઉપરી અધિકારીઓ મી૦ ઇશ્વરલાલ જેવા ઉત્સાહી અને પ્રામાણિક નરને તેનો બદલો ઇનામથી વાળી આપશે." આ ઉપરાંત માજી પ્રેસિડેન્સી માજીસ્ટ્રેટ મિ. સી. પી. કુપરે પણ રા. ઈશ્વરલાલના સંબંધમાં પૂરતો સંતોષ બતાવી, ઇનામથી કદર બૂજવા મંડળીના ઉપરીઓને ભલામણ લખી હતી.

જ્યારે મેદાનમાં પોલિસ અને મિલ્ટરી માણસો વચ્ચે લડાઇ થઇ, ત્યારે મુંબઇના પોલિસ કમિશ્નર મિ. સુટરે એમની બહાદુરી જોઈ, કરાંચીના પોલિસ ખાતામાં સારા ઓહ્દાની નોકરી આપવા કહ્યું, પણ રા. ઇશ્વરલાલે તે વાત સ્વીકારી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના અકટોબર મહિના સુધી સાત વર્ષ ઉપલી નોકરી કરી સુયશ મેળવ્યા બાદ, વેપારી લાઇન તરફ લક્ષ જતાં, એ ખાતામાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું. આ વખતે મજકુર મંડળીના ઑ. સેક્રેટરી મિ. શરાફે તેમની સત્યતા, ખંત અને ઉત્સાહી વૃત્તિનાં એક અવાજે વખાણ લખ્યાં છે.

ઉપર જણાવેલી ઇન્સ્પેકટરની નોકરીના દરમ્યાન, મુંબઇના આગેવાન શ્રીમાનો શેઠ તલકચંદ વગેરેની ભલામણથી રા. ઇશ્વરલાલને એક કુશળ પુરુષ દાખલ પસંદ કરી, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પ્રસિદ્ધ પેઢીનો વહિવટ કરવાને પાલીતાણે મોકલવામાં આવ્યા હતા. પેઢીના સિપાઇઓ અને રાજ્યના સિપાઇઓ વચ્ચે કેટલોક અણબનાવ હોવાથી એ ધર્મખાતાને નુકશાન પહોંચતું હતું. એ કલેશનું સમાધાન કરી રા. ઇશ્વરલાલે કેસ માંડી વળાવ્યો હતો. સિવાય આ ધર્મખાતાના હિસાબ વગેરેની વ્યવસ્થા નિયમમાં મૂકી સુધારો કરવાથી, શ્રાવકમંડળીને મોટો સંતોષ થયો; કારણ કે આ પ્ર-

સંગે પાલીતાણાના નામદાર ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી પુનામાં સ્વર્ગવાસ થતાં લોકોનાં મન અવસ્થ હતાં: અને એવો ઉત્તમ પ્રકારે નિવેડો આવવાની આશા ઘણી જ થોડી હતી. શ્રાવકમંડળ તરફથી તે વેળા એવા ઉદ્ગારો નિકળ્યા કે,—"પેઢીની મિલ્કતનું રક્ષણ થયું તે ભાઇ ઇશ્વરલાલના પ્રતાપ" આ શેત્રુંજયના તીર્થે આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતા કરની પણ કેટલીક અડચણ એમના પ્રયત્નવડે દૂર થઇ હતી.

એ પછી ઇન્સ્પેક્ટરની જૂની જગ્યાપર આશરે સવા વર્ષે રા. ઇશ્વરલાલ પાછા આવ્યા. તેઓ મુંબઇમાં દાખલ થતાંજ "જૈન એસોસિયેશને" ઘટતા પોશાક સાથે તેમને એક પ્રસંશાપત્ર અર્પણ કર્યું, જેના આગેવાન શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, શેઠ પનાલાલ પુનમચંદ, શેઠ દયાચંદ મલૂકચંદ, ઇત્યાદિ હતા. ત્યારબાદ અમદાવાદના શ્રાવકમંડળ તરફથી તેમને એવી મતલબનું માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું કે-"રા. રા. ઇશ્વરલાલે પહેડીના સંબંધમાં પૂર્ણ સંતોષ આપ્યો છે. તેઓ ખરા શૂરવીર, પ્રામાણિક અને એકમાર્ગિ પુરુષ છે. ભારે સંકટના સમયમાં એમની નોકરી અમને અતિ ઉપયોગી થઇ પડી છે. આશા છે કે થોડા જ વર્ષમાં અમો એમની વૃદ્ધિ અને ફત્તેહ સાંભળશું." આ માનપત્ર તા. ૭-૪-૮૬ ની મિતિનું લખેલું છે ને તેમાં આગેવાન દાખલ નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હીમાભાઇ, શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ, શેઠ ઉમાભાઇ હઠીસિંગ, શેઠ પુરૂષોત્તમદાસ પુંજાશા, શેઠ ચુનીલાલ કેસરીસિંગ, તથા શેઠ બાલાભાઇ મંચ્છારામ વગેરે સદ્ગૃહસ્થોની સહી છે. આ પ્રસંગે રા. ભાઇ માણેકલાલ જેઓ રંતલામ દીવાનના સેક્રેટરી તરીકે ગયા હતા, તેઓ અત્રે આવ્યા પછી, "મુંબઇની જૈન એસોશિયેશન ઑફ ઇંડિયા" ના ઍક્ટિંગ સેક્રેટરી તરીકે નેમાયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ નો જુલાઇ બેસતાં જ સુરતમધ્યે એક મોટી ભયંકર રેલ આવી અને તેથી ઘણાં ગરીબ લોકો કેવળ નિરાધાર બની ગયાં હતાં. આ પ્રસંગે મુંબઇની પ્રજાએ ઉઘરાણું કરી ગંજાવર રકમ ભરી હતી, જે નાણાં વહેંચવાનું જોખમ ભરેલું કામ, મુંબઇ તરફથી રા. ઇશ્વરલાલને સોંપવા તા૰ ૭–૭–૮૩ ની મિટિંગમાં ઠરાવ થયો; અને સર દીનશાહ માણેકજી પીટિટ બારોનેટ તથા શેઠ માણેકચંદ તલકચંદ જે. પી. ની ખાસ ભલામણથી, તેઓ "પ્રાણી દુઃખનિવારણ મંડળી" ના ઇસ્પેકટર હોવાથી, તે નોકરી ઉછીની લઇ ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. જે વિશ્વાસ અને પ્રેમથી એ ભાઇને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું તે વિશ્વાસ, પ્રેમ અને ઉલ્લાસ સહિત તેમણે ગામોગામ ફરી, નદી–નાળાં ઓળંગી (તરી), જાતે દુઃખ વેઠીને પણ પાર પડયું. આ તેમની નિઃસ્વાર્થી દેશસેવાથી વર્કિંગ કમિટીના પ્રમુખ મરહુમ રા૰ બ૰ જગજીવનદાસ ખુશાલદાસે મુંબઇની કમિટી ઉપર એમની સારી સેવાની પિછાનનો પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે,—" આ ગૃહસ્થે પાણી, હવા, કે રસ્તાની કોઇપણ તરેહની દરકાર કર્યા વગર ગામેગામ જઇ પોતાનું કામ ઉત્તમ પ્રતિનું બજાવ્યું હતું. કમિટીનું કામ પૂરૂં થતાં સુધી એમની અમૂલ્ય મદદ જો અમને મળી હોત તો ઘણું સારૂં થાત."

એજ અરસામાં મરહુમ શેઠ નવરોજી ફરદુનજી સી. આઇ. ઇ.ને મજકુર રિલીફ ફંડના ઑનરરી સેક્રેટરીમાંના એકે, કમિટી મધ્યે સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો કે,—"આ કમિટી ઘણી ખુશી સાથે નોંધ કરે છે કે મી૰ ઇશ્વરલાલે જે હિંમત અને ઉલટથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે, તેના બદલામાં કાંઇ પણ નાણું લેવા ના પાડે છે." તે ઉપરથી સર દીનશાહ માણેકજીપીટિટ બેરોનેટ, શેઠ નવરોજી ફરદુનજી સી. આઇ. ઇ., શેઠ દામોદરદાસ તાપીદાસ વ્રજ-

દાસ, શેઠ **આત્મારામ વ્રજભૂખણુદાસ** તથા રા. રા. **શાંતારામ નારાયણુની** મંડળીએ એક સોનાનું ઘડિયાલ તથા માનપત્ર એમને અર્પણ કરયું હતું.

"પ્રાણી દુ:ખનિવારણુ મંડળી"નો સંબંધ છોડયા પછી, તેમનું ચિત્ત વેદાંતમાર્ગ તરફ વળ્યું, અને એ વિષયનું શ્રવણુ, મનન તથા નિદિધ્યાસન બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી **જયકૃષ્ણુ** મહારાજનો સમાગમ મેળવી કરવા લાગ્યા. સાંભળેલી બાબતો બરાબર સમજવાને ટીપણુ કરવાની ટેવ હોવાથી, અદ્યાપિ એમના દફતરમાંથી વેદાંત, કાવ્ય તથા સંગીત ચર્ચાના લેખો મેં મોટા સંતોષ સાથ જોયા છે.

સિધપુર-પાટણુના રહેવાસી **મગનલાલભાઇ** નામના એક સદ્‌ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે, બૈરાં છોકરાંની રજા લઇ સંન્યસ્ત ધારણુ કર્યું હતું. સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલભાઇને તેમનો સમાગમ થતાં, ઇષ્ટ વિષયને પુષ્ટિ મળી. આથી વારંવાર તેમની કને **ચાણોદ-કર્નાલી** તેઓ જતા હતા. **એજ સમયમાં** મુંબઇના નામાંકિત વેપારી મેશર્સ **લેંગ** મોયરની કુંપનીમાં થોડા દહાડા સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે નોકરી કરી. તે પછી શેઠ **દામોદરદાસ સુંદરદાસ** તથા શેઠ **ગોવર્ધનદાસ સુંદરદાસ** સાથે ભાગિદાર દાખલ એક "ફેર્મ" ઉઘાડી હતી. એ ભાગનો વહિવટ તા. ૩૧-૭-૯૦ ના રોજથી બંધ કર્યો અને મી० **લધુભાઇ જીવરાજ** સાથે દલાલીનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો.

ઉદ્યોગથી એમણે બે પૈસા પ્રાપ્ત કરી, ગુપ્ત રીતે પણુ પરમાર્થમાં તેનો કેટલોક વ્યય કર્યો છે. ડભોઇમાં તેમના જ્ઞાતિબંધુઓને દર વર્ષે જનોઇ આપવાના ફંડમાં માસી **જતનબાઇ** હસ્તક એક રકમ રાખવામાં આવી હતી, જે રૂા. ૧૦૦૦ની એમના પ્રયત્નવડે થઇ હતી. ડભોઇ નજીક એક ગામડામાં **પાણીની તાણુ હોવાથી**

કુવો બંધાવી આપવાના કામમાં, માસીની મદદથી એમણે ભાગ લીધો હતો. પોતાનાં માસી તથા ભાભીના અવસાન સમયે મુંબઇમાં નવ નાત તથા ડભોઇમાં એમના ૨૨ ચોરા (ગામ)ના બ્રાહ્મણોને નોતરી બ્રહ્મભોજ તથા દરેકને રૂા. સવા પ્રમાણે દક્ષિણા આપી હતી. આ પ્રસંગે એકંદર રૂ. ૬૦૦૦ ખર્ચ થયો હશે. એમનાં માસી બાઇ જતને ચાણોદમાં "મહારૂદ્ર યજ્ઞ" કર્યો, તેમાં પણ એ ભાઇનો સંપૂર્ણ હાથ હતો. પોતાની જ્ઞાતિમાં તથા મિત્રમંડળોમાં, ગરીબોની દાઝ દીલે ધરી વારંવાર તેમને પૈસાસંબંધી મદદ કરતા, એવું ઘણાઓને મોઢેથી મેં સાંભળ્યું છે.

નવનાત તથા ચોરાસી વગેરેનો વહિવટ પ્રથમ. સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલના માસાહસ્તક હતો ને તેઓ લાંબી મુદ્દતથી મુંબઇમાં વસતા હતા; પણ તેઓ સ્વર્ગવાસ થવાથી અને બાઇ જતનને પેટે પુત્ર સંતતિ નહિ હોવાથી, તે સઘળો વહિવટ મુંબઇના જાણિતા સોલિસીટર રા. રા ભાઇશંકર નાનાભાઇને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તે ગૃહસ્થે સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલ બહારગામથી મુંબઈ આવ્યા પછી તેમને સુપ્રદ કર્યો, જે મરણપર્યંત સારી રીતે ચલાવી જ્ઞાતિબંધુઓની તથા બીજા નવ નાતના અને ચોરાશીના બ્રાહ્મણો તરફથી એમણે પ્રસંશા મેળવી હતી. એમની વ્યવસ્થાથી નાતમાં કેટલોક સુધારો થવા સાથે જ્ઞાતિના ફંડમાં પણ વૃદ્ધિ થઇ હતી.

દિવસાનુદિવસ માતુશ્રી તુલ્ય માસી જતનબાઇનો એમનાપર એટલો બધો પ્રેમ અને વિશ્વાસ વૃદ્ધિંગત થયો કે મુંબઇ મધ્યનો સઘળો વ્યવહાર એમને તથા ભાઇ માણેકલાલને સોંપી ગયાં હતાં.

મહુવામાં તા. ૨૭-૭-૮૧ ને દિવસ આવેલી ભયંકર રેલથી લાચાર થયેલાં લોકોના બચાવ માટે અત્રે જે નાણું એકઠું થયું હતું, તે વહેંચવાને એ ફંડના ઑ૦ સેક્રેટરી શેઠ તલકચંદ મા-

ણેકચંદ તથા શેઠ મનજીભાઇ નથુભાઇ તરફથી રા. રા. ઇશ્વરલાલને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમની આ નિઃસ્વાર્થ સેવામાટે ભાવનગરમાં લોકોએ એક મિટિંગ ભરી તારીફ કરી હતી, અને બીજી મોટી સભા મુંબઇમાં મેળવી સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલભાઇને ઇનામ દાખલ ચાંદીનાં વાસણો અર્પણ કર્યાં હતાં. આ રેલ પ્રસંગના સંબંધમાં મહુવા વહિવટદાર રા. રા. હરિસિંહજી જશાભાઇએ શેઠ ડોસાભાઇ ફરામજી કડાકા સી. એસ. આઇ. ઉપર એક પત્ર તા. ૧૩-૧૦-૯૧ના રોજ લખી જણાવ્યું હતું કે,—

"I became acquainted with Mr. Ishvarlal Amratlal Dave in connection with the Relief Work at Mahuva. He was sent here to distribute the proceeds of the Fund raised at Bombay. From what I have seen of his work here, I can say that he has performed his work with great care, honesty and zeal which reflects great credit. He possesses the virtues of a perfect gentleman. I am indeed proud of his acquaintance and I can really do him no better turn or honor than express my sincere esteem for him which he so richly deserves."

ભાઇ ઇશ્વરલાલનાં પત્નિ ગત થવાથી સંવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ શુદિ ૩ મંગળવારે, ડભોઇમાં બીજીવાર લગ્ન થયાં. જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત હોવાથી આ પ્રસંગે તેમને ઘણો ખર્ચ કરવો પડયો હતો. એ લગ્ન પછી ત્રીજે વર્ષે એક સંબંધી ભરૂચમાં મરણ પામવાથી ત્યાં તેમનું લૌકિકે જવું થયું. આ વખતથી તેમને ઉધરસનો દુષ્ટ રોગ લાગુ પડયો, જેને મટાડવાના અનેક ઉપચારો કર્યા છતાં સંવત્ ૧૯૪૯

ના કાર્તિક વદિ ૧૪ ગુરૂવાર (તા. ૧૭-૧૧-૯૨) ને દિવસ રાત્રીના સાડા નવ વાગતે અંકલેશ્વર મધ્યે કૈલાસવાસ કર્યો.

" गतं न शोचामि "—" જીવ તું શાને શોચના કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે."—વગેરેનો ભાવાર્થ ખરો છે. દુનિયાં મિથ્યા છે, તેમાં કોઇ કોઇનું નથી. સઘળું સ્વાર્થથી બંધાયલું છે. " नथि प्रिया पिता पुत्र कोइ साथी " કાળનો ચારો કોણ નથી? સર્વ નામ તેનો નાશ છે જ. મૃત્યુ એટલે શું ? મૃતિકા. માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ને પાછા મૃત્તિકામાં ભળવુ તે જ. Dust thou art and unto dust thou shalt go. અજબ ખાખથી તું પેદા થયો છે. તે ખાખમાં તારે પાછા જવું છે,—ઇત્યાદિ એક સત્ય વાત સાબિત કરવાને ઉદાહરણો આપીને પ્રિય વાચનાર કાગળને અને તમારા મનને શું કરવા ખાલી ભરૂં અને કચવાવું? મારા શોકાનિમગ્ન સ્નેહીઓ! ભાઇ ઇશ્વરલાલ બંધુબંધ તોડીને, આ મિથ્યા જગત છોડીને, આ ફાની દુનિયાના સર્વ સંબંધીઓને શોકમાં મૂકીને. સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર સમીપ ચાલ્યા ગયા છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે એના જેવા પરમાર્થી પુરૂષને આ પાપી દુનિયાનો ઝેરી પવન વધારે ખવડાવવો અનુચિત ધારીને, તેની કોણ જાણે વધારે પ્રીતિ કે દયા હોય ને તેથી પોતાની પાસે સ્વર્ગનું અનંત સુખ ભોગવવા બોલાવી લીધાછે ! ! !

આ નરરત્નના મરણની નોંધ લેતાં અત્રેનાં પ્રતિષ્ઠિત પત્રો "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ"—"મુંબઇ ગેઝીટ" "મુંબઇ સમાચાર,"—" જામેજમશેદ, "—" રાજ્યભક્ત"—" સ્વધર્મનિષ્ઠ "—"કામધેનુ" વગેરેએ પોતાના વિચારો જણાવી એમના સત્કાર્યોની એક અવાજે સ્તુતિ કરી હતી. તેમજ મુંબઇની નવ નાતના આગેવાનો ત્રવાડી નાનાભાઇ માધવદાસ, ડાકતર સૂરજરામ ગિરિજાશંકર, રા. રા. ભાઇશંકર નાનાભાઇ સોલીસિટર, વગેરેએ એજ વર્ષના માર્ગશીર્ષ

શુદિ ૧ ને શનિવારે ગુલાલવાડી મધ્યે મોટી સભા ભરી ખેદ જણાવ્યો હતો અને તેનો સારાંશ, દિલાસાપત્રદ્વારા સ્વર્ગવાસી ઇશ્વરલાલ ભાઇના દુઃખી વડિલ તથા બંધુ ઉપર લખી મોકલ્યો હતો. "મુંબઇ ગોરક્ષકમંડળી" ના ઑનરરી ઉપસેક્રેટરી દાખલ એમણે છેલ્લાં પાંચ વર્ષ સેવા બજાવતાં, આ લખનારનો એ ખાતાંસાથે નિકટ સંબંધ હોવાથી, સુજ્ઞ ઇશ્વરલાલ તથા ભાઇ રા. રા. માણેકલાલ સાથે સ્નેહ બંધાયો હતો. એ મંડળીના ઑનરરી મુખ્ય સેક્રેટરી મરહુમ શેઠ દામોદર ગોકળદાસ મનજીએ તથા શેઠ મનમોહનદાસ દયાલદાસે, રા. રા. ભાઇ માણેકલાલપર દિલાસાપત્રો લખી "ગોરક્ષક મંડળી" ને પડેલી ખોટ વિષે ઘણો ખેદ દર્શાવ્યો હતો. રા. રા. માણેકલાલભાઇ "ધી ખોજા ખાનભાઈ હબીબભાઇ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ"માં તે વેળા હેડ માસ્તર હોવાથી, એ શાળા.સાથ સંબંધ ધરાવનારા હિંદુ, મોહમેદન તથા પારસી સદ્‌ગૃહસ્થોએ તેમના પર એક લંબાણ દિલાસાપત્ર લખતાંસ્વર્ગવાસી ભાઇની સ્તુતિ કરી હતી; તેમજ સ્વર્ગવાસી સોલીસિટર રા. રા. ડાહ્યાભાઈ જદુરામ તથા બીજા જે જે ગૃહસ્થો એ ભાઇના પરિચયમાં આવ્યા હતા, તેમણે આર્દ્રહૃદયે સદ્‌ગુણો વર્ણવી અતિ શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

રા. રા. રાઘવજી જયકૃષ્ણ વ્યાસ બી.એ.એલ.એલ.બી. સોલિસીટરે રા. ભાઇ માણેકલાલ પ્રત્યે તા० ૨૨-૧૧-૯૨ ના પત્રમાં લખ્યું છે કે,—A truer and larger hearted friend it will be impossible to find.

One cannot sufficiently describe the best qualities of head and heart which Mr. Ishwerlal possessed. I can scarcely believe that that cheering voice and courageous heart shall be heard no

more and has now ceased to beat. It seems as if one cannot easily remove from one's mind the image of that bright and intelligent face. I who had known him almost from my boyhood cannot at this time recal one single harsh or ungenerous word spoken by him. The good and generous die first. Mr. Ishwerlal was a loving brother and a constant friend. It was a relief to sit in his cheerful company and while away many an idle hour. One used to turn to him instinctively in case of troubles and was sure to meet with sound, robust advice. In him I lose a kind loving friend and you the kindest and most affectionate of brothers.

ખરેખર આ સંસાર અસાર અને દુઃખમય છે. ભાઈ ઈશ્વરલાલ જેવા વિનયી, અને સ્વદેશાભિમાની નરના સ્વર્ગવાસ સંબંધે જેટલો ખેદ થાય તેટલો ઓછો છે. તેઓ આપણી સાથે દૈહિક સંબંધથી ગયા છે, પણ અંતઃકરણથી ગયા નથી. એમનાં રૂડાં કામો એમની યાદગીરી તરીકે કાયમ જ છે. દેહ જવાનો હતો તે ગયો, પણ તે જ દેહ અક્ષય સુયશ મૂકી ગયો છે. આ સુયશથી જ આપણે સંતોષ લેવાનો છે. સંસારની અસારતા અને ઋણાનુબંધ સંબંધનો વિચાર કરતાં સર્વની એ જ સ્થિતિ છે.

મુંબઇ, તા૦ ૨૫–૧૦–૯૬.

કહાનજી ધર્મસિંહ.

સંતોષવિષે વ્યાખ્યાન.

समृ+तुष्+घञ्=संतोष. संतोष એ શબ્દ ધીરજ અને સ્વસ્થપણાંમાં વપરાય છે. શ્રી મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે 'संतोषमूलंहिसुखं-" સંતોષ એ સુખનું મૂળ છે; અને વિચાર કરીને જોઈએ છીએ તો વાસ્તવિક રીતે તેમ જ છે. જગતમાં પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાની સબળ કિંવા નિર્બળ સ્થિતિમાં સંતોષ રહેલો જ છે. જો તેમ ન હોત તો રાજાઓના રાજ્યવૈભવોનું અવલોકન કરીને કંગાળ લોકો તૃષ્ણાના તાપે બળી મરતઃ પરંતુ તેમ નથી. કેમકે જંગલોમાં વસનારાં મનુષ્યોને પોતાની ઘાસથી નિર્મિત કૂટિઓમાં રાત્રિ સમયે કલ્લોલ કરતાં નિરખીએ છીએ; દિનભર મહેનત કરી ગરીબ પ્રાણીઓને પણ પોતાનાં બાલ બચ્ચાં તથા અન્ન ધનમાં અને પશુ પક્ષિઓમાં સંતોષથી આનંદનો અનુભવ કરતાં અનુભવીએ છીએ. સંતોષ ગુણ, સર્વમાં વ્યાપકપણાંથી વધતો ઓછો રહેલો જ છે. સંતોષ વિના જીવન સંભવતું નથી. જેવી રીતે સર્વ વ્યાપક અને સર્વ સત્તાધીશ એવા જે આત્મા, તેને પણ હૃદયાકાશમાં અવિદ્યાએ આચ્છાદન કરી ઢાંકી દીધા છે, અને સ્વરૂપનું ભાન ભૂલાવી અલ્પહિત્વાદિક દોષોનું આરોપણ કરેલું છે, તેવી રીતે અંતઃકરણમાં રહેલા સંતોષરૂપી સદ્‌ગુણનું તૃષ્ણાએ આચ્છાદન અને લોભ ક્ષોભાદિક દોષોનું આરોપણ કરેલું છે. આથી કરીને જેવી રીતે આત્માનો પ્રકાશ સર્વેના હૃદયમાં છે, તથાપિ જે જ્ઞાનીજનોએ અવિદ્યારૂપી આચ્છાદનનો નાશ કરેલો છે, તેના જ અનુભવમાં આવે છેઃ તેવી રીતે સંતોષ એ પણ સર્વના અંતઃકરણમાં છે, તથાપિ જે સાધક

સંત પુરુષોએ તૃષ્ણારૂપી આચ્છાદનનો નાશ કરેલો છે, તેનાજ અનુભવમાં આવે છે ને તેને જ તે સદ્‌ગુણનાં ખરાં સ્વરૂપ સુખનો આનંદ મળે છે. "પાતંજલસૂત્રમાં" પણ કહેલું છે કે संतोषादनुत्तमः सुखलाभः (સંતોષથી નિરતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે) તેથી સંતોષ નિયમનું યથાર્થ પરિપાલન કરવું સઘળાંઓને ઉચિત છે. સંતોષની પરિપાલના કરવાથી તૃષ્ણારૂપી તમોમલ દૂર થઇ જાય છે. અને તેમ થવાથી બુદ્ધિસત્વમાં જે સ્વાભાવિક સુખ રહેલું છે તેનો પ્રાદુર્ભાવ છે. સંતોષ થવાથી બુદ્ધિ નિર્વિષયી થાય છે. સુખની સિદ્ધિ વિષયાધીન નથી, માટે વિવિધ વિષયોના ત્યાગમાટે સંતોષની આવશ્યકતા છે. જપતપાદિક સઘળાં સાધનો મેળવ્યાં હોય તથા અણિમાદિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરી હોય, તોપણ એક સંતોષ વિનાની બુદ્ધિરૂપી સ્ત્રી, ચૂડા ચોટલા વિનાની શૃંગારયુક્ત સ્ત્રીના જેવી શોભાયમાન લાગે છે! જો એ બુદ્ધિરૂપી સ્ત્રી, સંતોષરૂપી ભર્ત્તાનું સેવન કરે તો અખંડ સૌભાગ્યને ભોગવતી છતી, મોક્ષના દ્વારને ખુલ્લાં કરનારી થાય છે. સ્વર્ગાદિકનાં દ્વાર ઉઘાડનારાં તો ઘણાં સાધનો છે, પરંતુ મોક્ષનાં કપાટ ઉઘાડનારાં તો માત્ર ચાર સાધન છેઃ सम, संतोष, सत्संग અને વિચાર. સંતોષ એ મોક્ષમાં સાધનરૂપ છે એમ " અવધૂત ગીતામાં " પણ કહેલ છેઃ—

मुक्तिमिच्छासिचतत् तात विषयान्विषयत्यज
दयार्जव क्षमा तोषः सत्यं पीयूषवद्भज ॥

મુક્તિની ઇચ્છા કરનારે તો સંતોષનું પણ અમૃતની પેઠે સેવન કરવાનું છે. શ્રી બલીરામ નામના અધ્યાત્મ તત્વવેત્તા એક કવીશ્વરે કહેલું છે કેઃ—

(झूलना.)

देश देश सर्वे फिर फिर थके, संतोषके देशमैं सूख पाया,
संतोषमैं चैनका राह देखा, यह मन जहां तहां भ्रम आया;
जितातित सदा द्वंद्व वादहिमैं, स्वविचार विवेकका संग पाया,
बलि पंच प्रपंच अनित्य देखे, चैतन्य स्वरूपसों चित्त लाया.

આથી સિદ્ધાંત વાત છે કે સંતોષના દેશમાં જ ખરાં સુખની પ્રાપ્તિ છે. તેથી સત્ય સુખને શોધનારાઓએ તે દેશમાં પ્રવાસ કરીને અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ છીએ: અન્ય દેશમાં ઘૂમીને સુખની ઇચ્છા રાખવી, એ મરુ દેશમાં જળાશયની ઇચ્છા રાખવા સમાન છે. તેથી ઉચિત છે કે સાધક જનોએ સંતોષામૃતનું પાન કરવા વારંવાર તત્પર રહેવું જોઇએ છીએ. જ્યાંસુધી જે વસ્તુનો સાચ મહિમા ન જણાય, ત્યાંસુધી તેની શોધ તરફ લક્ષ્ય જતું નથી, એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. પરંતુ અનુભવના ઘરની વાતમાં એમ બની શકતું નથી; ત્યાં તો;

(दोहो.)

'चडे तो चाखे प्रेमरस, पडे तो चकनां चूर;
सोयेके मन चूरमा, (वही) जागेके मन धूर. १

એવો વ્યવહાર છે. એટલે સંત પુરુષરૂપી વૈદ્યની સ્વાગતા કરીને વૈરાગ્યરૂપી ઔષધ મેળવી તૃષ્ણારૂપી જ્વરનો નાશ કર્યા-વિના સંતોષથી થતાં સુખનો અનુભવ થનાર નથી, અને અનુભવ લીધા વિના તેના સ્વાદની સમજ પણ પડવાની નથી. સંતોષ જેના અંતઃકરણમાં યથાવત્ પ્રકાશી રહેલો છે, તે વ્યક્તિ જે કાળમાં જે આવી બને, તે સર્વ ધૈર્યતાથી ભોગવે છે. ખાન પાન, દાન માન તથા અપમાન;–એ આદિક સઘળા કાર્યોમાં સ્વસ્થ રહી ચિત્તવૃત્તિને વ્યાકૂળ થવા દેતો નથી. સંતોષી પુરુષ, વૈભવોની વાસનાની જાળમાં લેપાતો

નથી. પૃથ્વીના પૃષ્ઠને પોતાનું શયનસ્થાન માને છે, આકાશરૂપી અતિ વિસ્તૃત અંબરને ઓઢે છે, ફળ ફૂલ આદિ જે કાળે જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તેનું રસસ્વાદ રહિત થઇ દેહધારણાર્થે માત્ર ભોજન કરે છે, પોતાનો કાળ અનાશ્રિત અવસ્થામાં જ ગાળે છે, પરાયો આશરો રાખતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે ' આશા—શે ' પારકી આશ રાખે તો શે. ઉચ્છૃંખલતાનો ત્યાગ કરી, સર્વ વાતમાં સરળ સ્વભાવથી જ વર્તે છે. આવતી કાલનો ઉચાટ સંતોષીજનો રાખતા નથી. એઓને દૃઢ નિશ્ચય છે કે પોતાથી વિમુખ પ્રાણીઓની પણ પરમાત્મા પરિપાલના કરે છે, તો તે શું આપણને વિસરી જશે ? કદી નહિ. એવો વિશ્વાસ રાખી, દેહનિર્વાહોપયુક્ત પદાર્થોને વિષે કાળજી રાખતો જ નથી. ઇશ્વર યોગ્ય ક્ષેમનું વહન કરનાર છે એમ તે પૂર્ણ મનથી માને છે.

સંતોષી પુરુષ અહંતા મમતાને વશ થતો નથી; તેમ કોઇ પણ કાર્યમાં " હું કર્તા " એવો ભાવ ધરતો જ નથી. નિરંતર ભજનાનંદમાં મગ્ન રહી, સંસાર વ્યવહારોપયોગી વસ્તુઓનો આસક્તિથી સંગ્રહ કરતો જ નથી. અનાયાસે આવી જનાર પદાર્થોનો યોગ્ય રસ્તે ઉપયોગ કરી નિશ્ચિંતાવસ્થામાં નિમગ્ન રહે છે. ખરેખરો પ્રારબ્ધવાદી જન જોવો હોય તો સંતોષી નર તરફ નજર કરો. પ્રારબ્ધ કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય, તેમાં જ રાજી રહેવું, એ તેમનો ખરો સિદ્ધાંત છે. સંતોષી બહુધા પરેચ્છા પ્રારબ્ધ ભોગવનારો હોય છે. ધૂર્તતાનો લેશ પણ તેમનામાં હોતો નથી. વૈરાગ્યયુક્ત નિસ્પૃહતાવાળી વૃત્તિ યોગીંદ્રવર્ય રાજર્ષિ ભતૃહરીના જેવી રહેવી જોઇએ:—એક વેળા મહા અરણ્યને વિષે વિરક્તાવસ્થામાં ભર્તૃહરિરાજા બેઠા હતા, તે પોતાની શત ખંડમયી જીર્ણ કંથા એક સ્થળેથી વિશેષ ફાટી ગએલી હતી તેને સાંધવાની યુક્તિ કરી રહ્યા હતા. ઝાડની એક ડાંખળી તોડી તેને ઘસીઘુસીને એક અણીદાર સૂયો બનાવ્યો

અને તેની બીજી બાજુ એક છિદ્ર પાડયું. પછી વૃક્ષની છાલની એક દોરી વણીને તે કાષ્ટના સૂયાના છિદ્રમાં પરોવવા લાગ્યા. છિદ્ર બરોબર થએલું ન હોવાથી તેમાં દોરી પરોવાતી ન હોતી, તેથી એ વિષયની ચિંતામાં બેઠા હતા અને આવું મહત્ કાર્ય અટકી પડેલ હોવાથી તેને માટે શું કરવું તે શોચતા હતા; એટલામાં આ ક્ષણભંગુર સૃષ્ટિની વિચિત્ર લીલાનું અવલોકન કરવા ફરવા નીકળેલાં શ્રી શિવ-પાર્વતી ત્યાં પહોંચ્યાં. તેમાં શ્રી પાર્વતીજીએ શ્રી મહાદેવજીપ્રત્યે કહ્યું કે,—" હે મહારાજ! આ તપસ્વી ઘણાંક વર્ષો થયાં અત્યંત ક્લેશકારી તપ કરી રહ્યા છે, તો આપે કૃપા કરીને તેમને ઇચ્છાપૂર્વક વરદાન આપવું જોઇએ. શ્રી દેવીનાં વચન સાંભળી શ્રી શંકર, કે જે સર્વાંતરયામી હોવાથી સઘળું જાણે છે, તેણે "આ તપસ્વી અત્યંત નિસ્પૃહ છે ને તે સર્વ પદાર્થોને તુચ્છ ગણે છે, તથા કોઈ વાતમાં ઇચ્છા રાખતો નથી, ત્યારે તેને શું વરદાન આપશું ? " એ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. મહામાયા આથી સંતુષ્ટ ન થયાં અને તેમને વરદાન આપવા આગ્રહ કર્યો. આથી તેઓ આ યોગીવર્ય પાસે આવ્યાં અને "હે તપસ્વી! આપ ઇચ્છિત ફળને માગો; અમો શિવ-પાર્વતી આપની ઉપર અતિ પ્રસન્ન થયાં છીએ." આવા શબ્દો કાનપર આવ્યાથી ભર્તૃહરીએ ઉંચી દષ્ટિ કરીને જોયું, તો શ્રી શિવ-પાર્વતી યથેચ્છ વર આપવાને ઉત્સુક થઇ રહ્યાં હતાં, તે જોઇ તેઓ બોલ્યા: "અહોભાગ્ય! આજ આપે મહારા ઉપર ઘણી જ કૃપા કરી. આજે જ હું એક વાતના શોચમાં પડી ગયો છું. તેટલામાં સાક્ષાત્ આપ જ આવી વરદાન દેવા તત્પર થઇ રહ્યાં છો, તો અવસ્ય મારી ચિંતા દૂર થશે. હે દેવ! આપ મને વર આપવાને જ આવ્યા અને જો મહારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને પ્રસન્નતાપૂર્વક વર આપો કે આ સૂયાનાં નાકામાં મેં જે દોરી બનાવી છે, તે કયારની આવતી નથી તે આવી જાય; પછી કંથાને તો હું મારી મેળે બનાવી તૈયાર કરી લઇશ." આ સાંભળી મહાદેવી બહુ આશ્ચર્યમાં પડયાં ને ફરી વાર કહ્યું કે;—"હે ત-

પસ્વી! અમો શિવ-પાર્વતી છીએ ને આપને ઇચ્છિત ફળ આપવા આવ્યાં છીએ, વાસ્તે વિચારીને ઇચ્છાપૂર્વક જે જોઇએ તે માગો. પ્રત્યુત્તરમાં આ નિસ્પૃહી યોગીએ કહ્યું; "દેવ ! હું શુદ્ધિમાં છું ને બરોબર સમજું છું કે આપ શિવ-પાર્વતી છો, ને મને ઇચ્છિત ફળ આપવા આવ્યાં છો. પરંતુ મારે તો આ વેળા ઇચ્છિત ફળ આથી બીજું કાંઇ જ નથી, તેથી જો તમારી ઇચ્છા હોય ને આપવું જ હોય તો આપો; નહિતર સુખેથી આપ આપને સ્થાને પધારો. હું મારૂં ચલાવી લઇશ." આ સાંભળી, તેઓ તથાસ્તુ કહી ચાલ્યાં ગયાં.

આવી નિસ્પૃહતા સંતોષનાના ઘરમાં સ્થાન કર્યા વિના આવવી અત્યંત દુર્લભ છે. સંતોષી જન દેવતાઓને પણ વંદન કરવા યોગ્ય છે; કેમકે દેવતાનાં સ્થાન સ્વર્ગાદિકમાં પણ એ ગુણનો તો ખરેખર દુકાળ જ છે. સ્વર્ગનાં અનેક સુખો ભોગવતાં છતાં પણ તેમને સંતોષની ગંધ માત્ર આવતી નથી ! ઇર્ષાના તો ત્યાં ઢગલે ઢગલા છે અને સંતોષ એવો શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાતો નથી ! !

લૌકિકમાં પણ "સંતોષીને ઝાઝાં માન" એ વચનને ખરેખર અનુભવીએ છીએ. સંતોષી તથા તૃષ્ણાવાન્ એવા બે બ્રાહ્મણો એકજ શેહેરમાં રહેતા હોય તો સંતોષીને વગર માગે જેટલી પ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલી તૃષ્ણાવાન્‌ને અતિ પ્રયત્ને પણ થતી નથી. વળી લોકો એમ પણ કહે છે કે,-"આ વસ્તુ તો અમુકને આપો, કેમકે તેને જે આપીએ છીએ તેમાં તે સંતોષ માની આનંદથી રહે છે. તેમ અમુકને તો ગમે તેટલું આપીએ છીએ, તોપણ એનું તો કેમે પૂરૂં એ પડતું નથી ને વૃથા માથાકૂટ કરે છે."

અહો ! સંતોષનો મહિમા ગહન છે. જેઓ સંતોષામૃતનું પાન કરી રહ્યા છે, તેમને ધન્ય છે. તેઓ જ ખરેખર પૂજવાયોગ્ય છે; તેઓ જ મનુષ્ય છે ને તેમનું જીવવું જ જગતમાં સફળ છે.

(गजल.)

करो संतोषकी सेवा, मिले अनमोलहि मेवा;
अजब तृप्ति उसें होती, बचनसें क्या कहुं प्यारा— १
भुवनकी भूख सब भागे, हृदय जोति अलख जागे;
लगन जब तोषमें लागे, मगन मन होत हे प्यारा— २
पियो भर तोषका प्याला, फिरो फिर होइ मतवाला;
खुमारी खुश मिजाजीकी, रहेगी नैंनमें प्यारा— ३
विषय विष रूपाहि भासे, डरी दुर्गुण सबी नासे;
नहि दुख द्वंद्व का आवे, नसावे मोहको प्यारा— ४
लगा जहां तोषका डेरा, वृथा वहां चाहका फेरा;
न घेरा जायगा यारो, खरे खट् वर्गसें प्यारा— ५
सदा सुख सागरे झूले, बडाई पाइ नां फूले;
न डूले देवके डरसें, न घरसें बहार है प्यारा— ६
बदनमें होत तैयारी, नहि जगसें कछु यारी;
रहे निज रूपमें राजी, कहेनां कोईसो प्यारा— ७
मिले जिश वख्तपर जैसा, गुजारा वे करे वैसा;
किसीको आश नां राखे, न भाखे क्लेशको प्यारा— ८
रही तनसें सदा सादा, सुने बोले नहि ज्यादा;
किसीकी बातमें नावे, उन्हें बलिहारि हें प्यारा— ९
न राजा रंकका लेनां, किसीका नां कछु देनां;
परे जो आप सो सहेनां, कहेनां नां कछु प्यारा— १०
जीनें संतोष धन पाया, उन्हें कीनी अमर काया;
कमाया बहुतसा यारो, हजारोमें बनी प्यारा— ११
कृपा जब नाथकी होवे, सुखें नरसिंह नां सोवे;
बिलोवे मन महो मटुकी, निकारे तोषमय सारा— १२

॥ श्री ॥

संतोषशतक

अथवा

संतोषतरु.

(दोहा.)

श्रीसद्गुरुके चरनमे, निशिदिन नामी शीश;
संशोधी संतोषतरु, लिखत पूर्ण कर ईश. १
नंद नंदन बंदन करुं, सुंदर तन घनश्याम;
उन पद रजकी सेवतें, पूर्ण होत सब काम. २
हृदय कमल आकाशमें, विविध रूप गुनवास;
मम मति मंद लखे नहि, क्या क्या करों प्रकाश. ३
बहुत विषय वर्णन करन, चित्त न चाहत यार;
तातें तनिक कथन करों, सर्व दोष गुन सार. ४
तरू रूपसें कहित हों, तृष्णा अरु मन तोष;
जिन जाने जानें अरु, आनेंका होइ होश. ५
महा विस्तृत वट तोषका, सत्संगत इन मूल;
शमता जाको पेंड है, सम डारी रहि झूल. ६
घट्ट झुंड वैराग्यकी, पाती लगी अपार;
सौगंधिक फूले कुसुम, जानों विविध विचार. ७
मोक्षरूप फल वाहिके, रस आनंद अखूट;
मान मान तजि मानवो, कर अनुभवकी लूट. ८

बट सुरतरु संतोष है, सेवत जाकी छांय;
बिना दिये परितापतें, सबहि मिटत मन चाय. ९
कल्प-वृक्षकी सेवतें, उपजत नाना काम;
तोष तरुकी सेवतें, होवत चित्त अकाम. १०
अमरबेल सम जान यहु, तृष्णा लता अमूल;
पेंड न पाती डार फल, और न फूले फूल. ११
तोष तरूपें वे चढी, बढी पाइ विस्तार;
शुष्क कियो संतोषतरु, बिगार दी बोछार. १२
आशा तृष्णा कामना, चाह कहो कोउ काम;
अभिलाषा इच्छा कहो, एकहि याके नाम. १३
तृष्णा बडोहि बंध हे, मुक्ति परम संतोष;
जब तृष्णा बंधन कट्यो, तब मानीजें मोक्ष. १४
बंधरूप बंधनकरी, तृष्णा रज्जू जान;
तृष्णाहि बंधित भये, जीव जगतके मान. १५
बंध्यो तृष्णा बंधसें, सब विषयनके मांय;
बिन तृष्णा नर मुक्त हे, बंधे कहुंभि नांय. १६
कामबीज सब कहतहे, दोषनको सरदार;
दोष दुःख नित रहत हे, सबही याकी लार. १७
तृष्णा बंधनसें बंध्यो, जीव पशुनके न्यांइ;
अंच्यो अंच्यो फिरत है, दशहि दिशाके मांहि. १८
इनहि नचाये नचत हे, सब जन नाना नाच;
बिन तृष्णा कोई जनों, कछे तही कछु काछ. १९
तृष्णा स्त्री फेर्यो फरे, जन चरखो बहु फेर;
दुःख शब्द नाना करे, गल बंधन सुत ढेर. २०

तृष्णा स्त्री कर गेंद नर, उडत परत भू मांय;
मार्यो मार्यो फिरत है, धीरज पकरत नांय. २१
तृष्णा वेश्या नित नई, नित्य नयेकुं चाय;
[illegible]गेग सबसें करे, तौ पर नांहि धराय. २२
तृष्णा कृष्णा यामिनी, [illegible]नयनको कर अंध;
भ्रम भय वृथा करावहि, सुचेतकों कर मंद. २३
तृष्णा कृष्णा राक्षसी, दौरत हे मुख फार;
अशन करत हे सर्वको, तो पर भरे न खार. २४
पेट भरे घर गाम पुनि, पाई कर [illegible]खसाज;
मन न भरे संतोष बिन, भले पाय [illegible]. २५
तृष्णा घट बहु छिद्रमय, क्यौं कर वोहि भराय;
विषय [illegible]रिसे भरनको, मूरख करत उपाय. २६
शून्य उदर आका[illegible]को, भरत भा[illegible] तम होय;
तृष्णा दुर्भर नां भरे, जो संतोष न होय. २७
दुर्भर कबू भरे नहिं, ताकों मथे गमार;
सतसंगत [illegible]तोषसे, तजिहो तृष्णा नार. २८
घरनी पुरुष [illegible]तनी, तृष्णा दुःखकी खानि;
जासें रुठिके उठि गई, सो जन सुखियो जानि. २९
सो [illegible]खिया या जगतमें, जो पायो मन तोष;
सब दुःखित जन और हे, जहां तृष्णाको घोष. ३०
[illegible] दूषण करे, दूषण भूषण काय;
तजी तृष्णाकों दूर कर, है या बडी बलाय. ३१
श्वपच पुत्रि शोभे नहि, द्विजवरके घरमांय;
[illegible]यौं सज्जनके चितमांहि, तृष्णा सोहत नांय. ३२

ब्राह्मनपन रहेवत नहि, चंडालीके संग;
त्यों साधूपन नां रहे, जब तक तृष्णा ंग. ३३
चाह पाइ अवकाश जहां, त्हां सब दोष सवार;
तहां साधुता क्यों रहे, जहां दोष संच र. ३४
बडे बडे ग़ुणवानका, अवमाननका मूल;
शुभ गुण सबके ऊपरे, तृष्णा डारत धूल. ३५
मान मिटे आदर कटे, शांति कांति नहि होय;
कृपा चाह जब करत तब, शुभ गुण रहे न कोय. ३६
स्मृति धीरज नां रहे, लज्जा जावत भाज;
स्वाधिनता चित नां रहे, सुन चाह तोप अवाज. ३७
ध्यान ज्ञान बी नां रहे, भागत गुन वैराग;
शुभ गुन पट दूषित करे, तृष्णा कृष्णा दाग. ३८
जब कौडीकी चाह भइ, तब कौडीके होय;
जब कौडीकी चाह गइ, तब क्रोडध्वज होय. ३९
जबलग आशा अर्थकी, तबलग सबको दास;
तबें दास सब होत हे, जब मन होत उदास. ४०
भयो चाहको दास जब, तब सबको वहि दास;
सबें दास वाके भये, जब दासी भइ आश. ४१
जो आशाके बस नांहिं, सो देवन बस नांहि;
जो आशाके बस भयो, (सो) परत नीचके पांहि. ४२
सब आशाके दास हे, (वे) आशा दासी जाहि;
सो दासीका दाससें, क्या मांगे क्या चाहि. ४३
भयो भिखारी चाहतें, ता बिन वहि सर्वेश;
करी चाहना धरत जन, जगमें नाना वेश. ४४

मंगानिनें मंगन कियो, (ज्युं) बडे बापको बाल;
त्युं तृष्णाके संगसें, होइ रह्यो कंगाल. ४५
ज्यों भेडनके संगसे, वनपति राजकुमार;
भेडनके सम होइके, इन सम करत पुकार. ४६
जबलग मनमें चाहना, तबलग अति कंगाल;
लखपति व्हेतो का भयो, भयो कहा भूपाल. ४७
तुच्छ अर्थकी चाहतें, होवत अतिशय दीन;
तुच्छ हाडकी चाहतें, इंद्र याचना कीन. ४८
अरब खरब बहु धन मिल्यो, उदय अस्त तक देश;
जो चित चाह मिटी नाहि, (तो) मिल्यो नहि लवलेश. ४९
चिंतामणि मिलि कामधुक्, कल्पवृक्षकी छांय;
जो चित्त चाह मिटी नहिं, तो कुछ मिल्योई नांय. ५०
सर्व लाभकी अवधि हे, या जगमांहि संतोष;
बिन संतोष मिटी नहिं, चित्त चाहना दोष. ५१
सब पायो पायो नहिं, कछुहि बिन संतोष;
बिन पायो पायो सबें, जो पायो मन तोष. ५२
तृष्णाग्निकों घृतसमा, इष्ट विषयका योग;
यातें सो बहु बढत है, मिटे न तृष्णारोग. ५३
जिन पाये तृष्णा बडे, नहिं लाभ यहि हानि;
जिन पाये तृष्णा घटे, सोहि लाभ मन जानि. ५४
ज्यौं धातूके भखनतें, भूख बहु बाढि जाय;
त्यौं अर्थनके लाभतें, बढत चाहकी काय. ५५
सो खायो खायो नहिं, भूख नष्ट नां होय;
सो पायो पायो नहिं, (जो) तृष्णा दूर न होय. ५६

स्वप्न समय भोजन किया, मिटे न अंतर दाह;
जोर जमाये अर्थतें, मिटे नाहिं चित चाह. ५७

भूख प्यासकी जड कटे, ज्युं अमृतके पान;
अमृतमय संतोषसें, होत चाहकी हान. ५८

और लाभ सो लाभ नहि, लाभ बडो संतोष;
जीहि पाये तृष्णा मिटे, सब दोषनको कोश. ५९

और सबंहि लाभ है, जबतक नाहि संतोष;
तुच्छ लाभ सब होत है, जब आवे परितोष. ६०

कूख अल्प तृष्णा बडी, संचय यत्न अमान;
तृष्णावारे जगतमें, मानो चिंटी समान. ६१

चिंटी सब सुंघत फिरे, जहां तहां भुख लाय;
व्यर्थ अर्थ शंका करी, इत उत याचत जाय. ६२

अल्प लाभ हानी अति, सुखसें दुख बहु होय;
चिंटी तृष्णावान जन, अल्प जीव यह दोय. ६३

छीलर तृष्णावान नर, भला दिखाई देत;
संतोषीजन सिंधुको, पामर पार न लेत. ६४

अचल अचाह अथाह बट, निज परिपूरन जान;
संतोषीजन जगतमें, होवत सिंधु समाम. ६५

सिंधू चहे न नीरकों, नीर भरन नहि जाय;
सहज मिल्यो त्यागे नहिं, आये नहि हलकाय. ६६

व्यर्थ निषिद्धित अर्थकुं, सहज मिले नहि लेत;
सिंधू तृण अरु पर्णकुं, करी किनार देत. ६७

कहा अर्थके लाभतें, कहा भये तें दूर;
सिंधू शुष्क न वृष्टि बिन, भये चढे नहि पूर. ६८

संतोषीकों लाभ क्या, क्या पूरनकी हानि;
लाभ हानि दोउ जगतमें, तृष्णित जनकों जानि. ६९
क्लेश बढे तृष्णा बढे, घटे क्लेश घटि जाय;
रोग बढेतें दुख बढे, रोग घटे घटि जाय. ७०
तृष्णासें शांतिहि घटे, घटे शांति बढि जाय;
ताप बढे जाडा घटे, ताप घटे अधिकाय. ७१
जेती शांतिहि बढत हे, तेतोही सुख होय;
तृष्णा क्षय बिन शांति नहि, तोष विना क्षय नोय. ७२
वे पानी गृह नां करे, जिनकों निज संतोष;
तृष्णातरुनी चल गई, कर कर मनमांहि रोष. ७३
स्वस्वरूप सम नां कछू, भोग जोग कोई वस्त;
स्वात्मरूपके काशतें, भई चाहना अस्त. ७४
पंडित धन संतोष है, मूरख धन सब ओर;
जब पावहि संतोषधन, तब मिटहि मन दोर. ७५
तृष्णवान दरिद्र हे, संतोषी धनवान;
शुभ संपत्ति मिले तबें, होत चाहकी हान. ७६
जिन पायो संतोष निधि, नवनिधि वाकों धूर;
चित्त चाहना जात है, दैन्य दुःखको भूर. ७७
जिन पायो संतोषधन, भई चाहना छीन;
सो काहेकुं होयगो, धनमत्तोंसें दीन. ७८
जिन पायो संतोषधन, तिन तृष्णा भइ दूर;
क्या याचे कंगालसें, जो धनसें भरपूर. ७९
तनकी भूख तनीकसी, मनकी भूख महान;
जग वैभवसें नां मिटे, मिटे न अमृतपान. ८०

संतोषामृत पानसें, मन प्यासा मिट जाय;
फिरे मायाकुं देखिके, कबी नहिं ललचाय. ८१
संतोषामृत तृप्त कों, सब रस निररस होय;
अमृत फीका लगत है, और नीक का होय. ८२
जाकों जाकी चाहना, वाकि रुचि व्हां होय;
रुचिसुं कडु मीठा लगे, ताबिन उलटा होय. ८३
चाह कटेसें होत है, तूलदि मेरुसमान;
चाह पाय यह कनक गिरि, होवत तूल समान. ८४
कहा भोग सब भूमिके, कहा स्वर्गके भोग;
कहा संपत सुरलोककी, मिटे चाहका रोग. ८५
भोग रोग सम जाहिकुं, लोक शोकमय जाह;
विभव पराभव सम गिने, सो करही किन चाह. ८६
अलंभाव संतोष हे, न्यून भावना चाह;
रक्त बुद्धिकों छोडके, वर्त्तों बेपरवाह. ८७
जिन खातर मन चहत हे, वे असंग निर्दोष;
असंभावना चाहकी, समजी धर संतोष. ८८
चाह बंध वहि बंध हे, चाह मुक्त सोई मुक्त;
वाकुं करनां क्या रहा, जो संतोष सुयुक्त. ८९
सब सुख हे संतोषमें, सब दुख तृष्णामांय;
सेवन कर संतोषका, तृष्णा करनी नांय. ९०
निजानंदकी चाहना, चाह न कहिये सोय;
विषय अर्थकी कामना, चाह कहावत सोय. ९१
भले भले गुनवानके, गुनको फल संतोष;
बिना तोष सोहे न गुन, अरु चाहना दोष. ९२

राहु छाया युक्त यह, चंद्रप्रभा होइ म्लान;
गुनिजन गुनन प्रकाशहीं, जो होई तृष्णावान. ९३
विद्या-गुन-वैराग्य-तप, कर्म-भक्ति-हठजोग;
नीके गुन फीके लगे, जबलग तृष्णारोग. ९४
परम लाभ संतोष है, परम हानि यहु चाह;
चित्त बहिर्मुख चाहतें, ताबिन प्रत्यकवाह. ९५
चाह भये विक्षेप सब, चाहबिना नहि कोय;
चाहरहित या चित्तकी, सहज समाधि होय. ९६
चाह धर्म करि चित्त है, चाह बिना चिद्रूप;
तातें चाह मिटायके, चित्त करो तद्रूप. ९७
चाह चमारी चूहरी, सब नीचनसें नीच;
तुंतो पूरन ब्रह्म है, चाह धरी क्यों बीच. ९८
सहज स्वभाविक रूपमें, रह्यो चित्त जब ठेर;
तब उठिहें नांहिं कछू, मोह निशाकि लहेर. ९९
लेह मिटे जब चाहकी, तब शांति चित्त होत;
शांत चित्तमें होवही, प्रकट जोत उद्योत. १००
पूर्णानंद प्रकाशतें, स्वस्वरूप कर तोष;
परम लाभसें जगतमें, सोहत यहु संतोष. १०१
चाह घटी शांति बढी, भ्रांति गई लव लेश;
ताकी पदरज नाईये, आदर कर शिरकेश. १०२
आशा मेटि समेटिके, अहं मोह देई ठार;
संतोषी सुखसें जमे, सोवे पांव पसार. १०३
कबसें पांउ पसारिये, जबी समेटा हाथ;
ऐसी लोकों कहत है, कोई भिक्षुकही गाथ. १०४

स्वर्गसुरतरु सेवतें, पुरुष तृप्त नहि होय;
उठत चाहना नित नई, यातें कहां सुख सोय. १०५
स्वर्ग सुरतरु सेवतें, मनवांछित फल होय;
(पण) वांच्छामय दारिद्रदुख, मिटे न वातें कोय. १०६
बीजं विवेक निवृत्ति भू, विरागही जिन बाग;
सदाभ्यास जल सेंचके, उपशम छाया जाग. १०७
तोषतरूके तलबसे, निरतिशयित सुख होय;
तृष्णारूप दरिद्रता, निकट न आवत कोय. १०८
जो जन नित्यहि बसत हे, तोषतरूकी छांय;
त्रिविध ताप नहि व्यापही, कभी जगतकें मांय. १०९
नंदनवन मन साधुको, शुभ गुन वृक्ष अपार;
रक्षा कर तरुतोषका, तब तुम पाहियो पार. ११०
पवन खात बन साप पें, वे दुर्बल नां होय;
वनगज तृन भक्षन करे, उनसम मत्त न कोय. १११
मुनिवर पावत कंदफल, तन मन रहत प्रसन्न;
जानों सब गुनके महिं, परम तोष इक धन्न. ११२
हरजीकी संगत किये, हरजी जावे दूर;
हरजी हरजीकों हरे, हरजी जगकों मूर. ११३
हिरदे हरको नाम लिख, और अंक दे धोय;
हर हर हर मुखसें वदो, (जो) होवन सोई होय. ११४
पूर्णप्रताप गुरुनाथको, उनहि हाथ हम माथ;
तातें ग्रंथ समाप्तिपें, बोलो जय गुरुनाथ. ११५

સંતોષશતક

અથવા

સંતોષતરુની ટીકા.

પરમ કૃપાળુ પૂજ્યપાદ શ્રી સદ્ગુરુ મહારાજનાં પવિત્ર ચરણકમળનેવિષે નિરંતર મસ્તક નમાવી અપાર સંસારમાંથી ઉદ્ધારનાર **સંતોષતરુ** નામના ગ્રંથનું સંશોધન (સુધારા વધારા સાથે) કરૂંછું, તે હે ઈશ ! આપ પૂર્ણ કરજો. ૧.

નંદના નંદન જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કે જેનું ઘનશ્યામ સુંદર શરીર છે અને જેની ચરણરજથી સઘળાં કાર્યો પૂર્ણ થાય છે તેને વંદન કરૂંછું. ૨.

હૃદયકમળરૂપી આકાશમાં વિવિધ પ્રકારના ગુણો વાસ કરી રહ્યા છે; કે જેને મારી આ મંદ મતિ સર્વ પ્રકારે ગૃહણ કરવાને જ જ્યારે અશક્ત છે ત્યારે કોનો કોનો પ્રકાશ કરૂં? ૩.

હે મિત્ર ! ઘણા વિષયોનું વર્ણન કરવા મ્હારૂં ચિત્ત ઇચ્છતું નથી, તેથી સર્વ ગુણ અને દોષના સારરૂપ એવા થોડા-કનું જ કથન કરૂંછું. ૪.

તેમાં પણ મનનો તોષ અને તૃષ્ણા, એનું વૃક્ષરૂપે વર્ણન કરૂંછું, કે જેને જાણવાથકી જ આવાગમન એટલે જન્મ–મરણનાં કારણની સમજ વાસ્તવિક રીતે પડે છે. ૫.

મહા વિસ્તારને પામેલો એવો સંતોષરૂપી એક વડ છે અને સત્સંગરૂપી એનું મૂળ છે, શમતા–અંતકરઃ-ણની શાંતિ એ એનું થડ છે, અને સમતા એટલે સમદૃષ્ટિ એ રૂપી એની ડાળીઓ છે; વૈરાગ્યરૂપી પાંદડાંના ઘાટા ઝુંડ છે અને

નાના પ્રકારનાં વિચારરૂપી સુગંધીવાળાં ફૂલો ફુલી રહ્યાં છે; મોક્ષરૂપી જેનાં ફળ છે અને આનંદરૂપી તેનો અખૂટ રસ છે. હે માનવી! મનનું માન મૂકીને એ સંતોષરૂપી તરુના અનુભવની લૂટ કર. ૬–૭–૮.

સંતોષરૂપી એક કલ્પવૃક્ષ છે કે જેની છાયાનું સેવન કરવાથકી તન-મનને પરિતાપ આપ્યા વિના–મનની સઘળી ચાહના મટી જાય છે. ૯.

કલ્પવૃક્ષની સેવા કરવાથી નાના પ્રકારની કામનાઓ ઉપજે છે, પરંતુ આ સંતોષતરુની સેવા કરવા થકી તો ચિત્ત અકામ–કામનાથી રહિત થાય છે. ૧૦.

આ મૂળીઆં વિનાની તૃષ્ણારૂપી લતાને અમરવેલના ગુણજેવી સમજવી જોઇએ; વળી એમાં થડ, ડાળ, પાન, ફળ કે ફૂલ કાંઇપણ હોતાં નથી. અમરવેલ જેવી કહેવાનું કારણ એ છે કે તે વેલી જેના ઉપર ચ્હડે છે તેને સૂકાવી નાખીને પોતે લીલી તાજી રહે છે; તેવી જ રીતે આ તૃષ્ણાલતા પણ સંતોષ તરુઉપર ચઢીને પોતે તાજી રહી, એ સંતોષતરુને સૂકાવી નાંખે છે, અર્થાત્ કે સંતોષ મટયાથી તૃષ્ણા વધે છે. ૧૧.

એ તૃષ્ણારૂપી લતા સંતોષતરુના ઉપર ચઢીને વધી વધી વિસ્તારને પામે છે અને સંતોષતરુને શુષ્ક કરી નાંખી તેની જે સુંદર વાસ, તેને બગાડી નાંખે છે. ૧૨.

આશા, તૃષ્ણા, કામના, ચાહ, કામ, અભિલાષા, ઇચ્છા,–એ સહુ એક જ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. ૧૩.

તૃષ્ણા એ એક મ્હોટું બંધન છે અને સંતોષ એક શ્રેષ્ઠ મુક્તિ છે. તેથી જ્યારે એ તૃષ્ણારૂપી બંધનનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે. ૧૪.

તૃષ્ણા એ પોતે જ બંધરૂપ હોઇને બંધન કરનારી એક દૃઢ દોરી છે અને એ તૃષ્ણારૂપી રજ્જુવડે કરીને જ આ જગતના સર્વ જીવ બંધનને પામેલા છે. ૧૫.

એ તૃષ્ણારૂપી બંધવડે કરીને જ સઘળા વિષયોમાં જીવ બંધાએલો છે. એનાવિના મનુષ્ય મુક્ત છે અને કયાંઈ પણ એ બંધાએલ નથી. ૧૬.

કામના એ જ સર્વ કર્મનું બીજ છે, એટલે વાસના હોય, તો જ સર્વ પ્રકારનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે છે; અને કામના એ જ સર્વ દોષોમાં મુખ્ય દોષ છે. દોષ અને દુઃખ એ સહુ એની પાછળ રહેલાં છે જ. ૧૭.

જેવી રીતે પશુ રજ્જુરૂપી બંધનથી વાડામાં બાંધેલ છે, તેવી રીતે જીવ તૃષ્ણારૂપી બંધનથી જગત્‌ને વિષે બાંધેલો છે; ને તેથી કરીને દશે દિશામાં ખેંચાતો ફરે છે. ૧૮.

સઘળાં મનુષ્યો એ તૃષ્ણાના નચાવ્યાથી નાના પ્રકારના નાચને નાચે છે; કેમકે તૃષ્ણાવિના કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇ કામમાં કમર કસતો નથી. ૧૯.

આ મનુષ્યરૂપી રેંટીઓ, તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રી જેવી રીતે ફેરવે છે તેવી રીતે ફર્યા કરે છે, ને નાના પ્રકારના દુઃખમય શબ્દોનો

ઉચ્ચાર કર્યા કરે છે. વળી ગળામાં સૂતરના ઢેરા બાંધેલા છે તથા ગળે પુત્ર પરિવારરૂપી ઘણુંક બંધન બાંધેલાં છે. ૨૦.

તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રીના હાથમાં પુરુષરૂપી એક દડો છે. તે જેમ ઉછાળે છે તેમ ઊંચો ઉડે છે ને નીચો પડે છે (મનસૂબારૂપી તરંગોથી) અને જ્યાં ત્યાં માર્યો માર્યો ફર્યા કરે છે પણ જરાએ વાર સ્થિર થતો નથી. ૨૧.

તૃષ્ણારૂપી વેશ્યા નિત્યપ્રતિ યુવાવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને નિત્ય નવા નવાઓ (વિષયો)ની ચાહના કર્યા કરે છે. સર્વથી વિષય ભોગ કરે છે તો પણ તે ધરાતી નથી. એટલે ગમે તેટલા વિષયોના ભોગ ભોગવામાં આવે તોપણ તેની શાંતિ થતી નથી. કેમકે એની શાંતિ ભોગ ભોગવવાથી નહિ પણ ભોગના ત્યાગથી જ થનારી છે. ૨૨.

તૃષ્ણારૂપી એક મહા અંધકારયુક્ત કાળી રાત્રી છે ને તે સારી આંખવાળાને—સારા ગુણવાળાને પણ અંધ કરી નાખે છે. વળી ભ્રાંતિ અને ભય એ પણ વૃથા ઉત્પન્ન કરે છે અને ચેતીને ચાલનારાઓને પણ મંદમતિ બનાવે છે. જેમ વૈરાગ્ય લીધા પછી રાજા ભર્તૃહરી એક વેળા ચાંદની રાત્રિયે જંગલમાં ફરતા હતા, ત્યાં રસ્તાપર કોઈ વટેમાર્ગુએ પાન ખાઇ કફનો બળખો થુકેલો હતો; તેનાપર ચંદ્રજ્યોત્સ્ના પડવાથી એક રત્ન જેવો ચળકતો તેની દૃષ્ટિએ પદાર્થ પડવાથી ઉઠીને ઉપાડવા ગયા, તો તે મલિન વસ્તુમાં હાથ પડેથી પસ્તાવું પડ્યું હતું. ૨૩.

તૃષ્ણા એક કાળી–ડરામણી રાક્ષસી છે અને તે સદ્ગુણરૂપી પુરુષનું ભક્ષણ કરવાને તેના તરફ મુખ ફાડીને દ્દોડે છે. હાથમાં આવે તે સર્વનું તે ભક્ષણ કરી જાય છે, તોપણ તેની ઉદરરૂપી ખાડ ભરાતી જ નથી. ૨૪.

દુર્ભર એવું પેટ પણ ભરાઇ જાય છે, ઘર તથા ગામ પણ ભરાઇ જાય છે—સુખના સરંજામ મળવાથી; પરંતુ કદાપિ આખી દુનીઆનું રાજ મળે તોપણ સંતોષવિના એક મન જ માત્ર ભરાતું નથી. ૨૫.

અનેક છિદ્રવાળો તૃષ્ણારૂપી ગરબો—(ઘટવિશેષ) વિષયરૂપી જળથી ભરવાને વાસ્તે વિષયલાલચી મૂર્ખ મનુષ્યો અનંત ઉપાયો કરે છે પણ તે કેમ ભરાય! ૨૬.

શૂન્ય છે ઉદર જેનું એવું આકાશ છે, તેપણ તે જ અને અંધકારથી પૂરાઇ જાય છે; પરંતુ જો સંતોષ ન હોય તો દુભર એવી આ એક તૃષ્ણા કેમે કરીને ભરાતી જ નથી. ૨૭.

જે દુર્ભર છે ને કયારેય પણ ભરાય તેમ નથી, તેને ભરવા માટે મૂર્ખ મનુષ્યો વૃથા મથન કરે છે; વાસ્તે હે સજ્જન! સતુસંગત અને સંતોષવડે કરીને એ તૃષ્ણારૂપી નારનો ત્યાગ કરો. ૨૮.

પુરુષને પ્રવર્त્તન કરાવનારી આ તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રી એક દુઃખની મોટી ખાણ છે; જેનાથી એ રીસાઇને ચાલી ગઇ તે પુરૂષ સદાસર્વદા સુખી છે એમ નિશ્ચય સમજવું. ૨૯.

જે મનુષ્ય પોતાના મનમાં સંતોષ પામ્યો છે તે જ

સુખી છે. પણ જ્યાં તૃષ્ણાનો શબ્દમાત્ર સંભળાય છે તે સઘળા દુઃખિત મનુષ્યો છે. ૩૦.

સર્વ સદ્‌ગુણને તે દૂષણરૂપ કરે છે અને શરીરનાં દૂષણને જ ભૂષણ બનાવે છે; એટલે શરીરને દૂષણરૂપી ભૂષણથી શણગારે છે. વાસ્તે એ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી તેને દૂર કરો; કેમકે એપણ એક મોટી બલા છે. ૩૧.

શુદ્ધ બ્રાહ્મણના ઘરમાં જેમ ચાંડાલિની શોભતી નથી તેમ સજ્જન પુરુષોના ચિત્તમાં તૃષ્ણાપણ શોભતી નથી. ૩૨

ચાંડાલિનીનો સંગ કરવાથી જેવી રીતે બ્રાહ્મણપણું રહેતું નથી તેવી રીતે તૃષ્ણાનો સંગ કરવાથી સાધૂપણું પણ રહેતું નથી. ૩૩.

જ્યાં ચાહના જરાપણ અવકાશને પામી, ત્યાં સઘળા દોષો સવાર થઇ ચડી આવે છે અને જ્યાં દોષોનો સંચાર થાય છે ત્યાં સાધુતા કેમ કરીને રહી શકે? ન જ રહી શકે. ૩૪.

મ્હોટા મ્હોટા ગુણવાન્ પુરુષોનું અપમાન થવામાં મૂળકારણભૂત પણ એ જ છે, અને જે કાંઇ શુભ ગુણ હોય છે તેના ઉપર એ તૃષ્ણા ધૂળ નાખે છે. ૩૫.

આવકાર તથા સત્કારનો તેમ જ પ્રભાવ અને શાંતિનો [તૃષ્ણા] નાશ કરનાર છે. તૃષ્ણાની કૃપા જ્યારે થાય છે ત્યારે કોઇ પણ શુભ ગુણ રહેવાં પામતો નથી. ૩૬.

સ્મૃતિ અને ધીરજ રહેતાં નથી તથા લાજ પણ જતી

રહે છે એટલે નિર્લજપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ તૃષ્ણા-રૂપી તોપનો અવાજ સાંભળી ચિત્તમાંથી સ્વાધીનતા પણ જતી રહે છે. ૩૭.

ધ્યાન અને જ્ઞાન પણ રહેતાં નથી અને વૈરાગ્યનો ગુણ પણ ભાગી જાય છે. આ તૃષ્ણારૂપી કાળો દાગ શુભ ગુણરૂપી વસ્ત્રને દૂષિત કરે છે. ૩૮.

જો એક કોડીની પણ ચાહના થાય તો તે મનુષ્ય એક કોડીનો થઇ જાય છે; પણ જ્યારે કોડીની ચાહના મટી જાય છે ત્યારે તે ક્રોડપતિ થઈ જાય છે. એટલે જ્યાં-સુધી ચાહના છે ત્યાંસુધી પુરુષ મોટાઇને પામતો નથી પણ મોટાઇ ત્યારે જ પામે કે જ્યારે ચાહનાને તજે. ૩૯.

જ્યાંસુધી અર્થની આશા છે ત્યાંસુધી તે પુરુષ સહુનો દાસ છે; પરંતુ જ્યારે મન ઉદાસ થઇ જાય છે ત્યારે સહુ તેના જ દાસ થઇ જાય છે: એવો વિપરીતભાવ બને છે. ૪૦.

જેવો ચાહનો દાસ થયો તેવો જ તે જગત્‌નો દાસ થઇ જાય છે; પણ જ્યારે એ આશા જ દાસી થાય છે ત્યારે સઘળું જગત્ તેનો દાસ થાય છે. ૪૧.

જે પુરુષ આશાને વશ નથી તે દેવતાનો પણ તાબે-દાર નથી; પરંતુ જો આશાને વશ થયો તો તે સર્વની પાસે નીચો પડે છે. અર્થાત્ સહુને નમતો રહે છે. ૪૨.

આશાના સહુ દાસ છે, પણ એ આશા જ જેની દાસી છે તે પુરુષ પોતાની દાસીના દાસ–આશાવાળા જનોથી શું માગે?

તે કઇ વાતની ઇચ્છા કરે? કેમકે આશારહિત પુરુષની દૃષ્ટિમાં તેઓ સહુ પામર છે. ૪૩.

ચાહનામાત્રથી માગનાર ભિખારી છે અને ચાહના વિના એજ સહુનો ઇશ છે—ધણી છે. આ જગત્માં મનુષ્યો ચાહનાને લઇને જ નાના પ્રકારના વેશો ધારણ કરે છે. ૪૪.

ધનવાન્ પિતાનું બાળક યાચક અથવા માગણની પાસે રહે તો તે માગણ જ થાય છે; તેવી રીતે મનુષ્ય પણ આ તૃષ્ણાના સંગવડે કંગાળ થઇ રહ્યા છે. ૪૫.

બકરાંના સંગે રહેલ સિંહનો પુત્ર જેવી રીતે બકરાં ઉચ્ચાર કરે છે તેવી રીતે જ તેપણ ઉચ્ચાર કરે છે, ને પોતાને વિષે બકરાનો જ અધ્યાસ માને છેઃ તેમ તૃષ્ણાના સંગમાં રહેલ મનુષ્ય તૃષ્ણા સમાન તુચ્છ થઇને તૃષ્ણાથી તુચ્છ ઉચ્ચારણ કરે છે. ૪૬.

લક્ષાધિપતિ હોય કિંવા મોટો રાજા હોય તોપણ શું થયું? કેમકે જ્યાં સુધી મનમાં ચાહના છે ત્યાં સુધી તે સહુ અતિ કંગાળ છે. ૪૭.

તુચ્છ એવા અર્થની ચાહનાથી મનુષ્ય અતિશય દીન થાય છે અને તેથી યાચના કરે છે. જેમ શસ્ત્ર બનાવવા માટે લાલચ કરીને ઇંદ્રે પણ તુચ્છ એવાં હાડકાંની [દધિચિ ઋષિપાસે] યાચના કરી. ૪૮.

અર્વખર્વાદિ સંખ્યામાં ધન પ્રાપ્ત થાય અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનો સમગ્ર દેશ મળે, પણ જો ચાહના

મટી નહિ તો કાંઈ પણ મળ્યું નથી; કેમકે અપ્રાપ્તની તથા પ્રાપ્તની વૃત્તિ તો સમાન જ રહી છે. ૪૯.

ચિંતામણિ મળે, કામધેનુ મળે, અને કલ્પવૃક્ષની શીતળ છાયા પ્રાપ્ત થાય, પણ જો ચિત્તની ચાહ મટી નહિ તો કાંઇ જ મળ્યું નથી. ૫૦.

સંતોષ એ સઘળા લાભની અવધિ છે. ચિત્તમાં રહેલો ચાહનારૂપી દોષ સંતોષ વિના મટતો નથી. ૫૧.

સઘળું એ મળ્યું હોય પણ સંતોષવિના કાંઇ જ મળ્યું નથી. જો સંતોષ મનમાં થયો તો કાંઇ ન મળ્યાથી પણ સઘળું મળ્યા બરાબર છે. પર.

તૃષ્ણારૂપી અગ્નિને ઇષ્ટ વિષયોનો યોગ ઘીના સરખો છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ વિષયનો યોગ થવો એ ઉત્તરોત્તર તૃષ્ણાને વધારનારો છે; શાંત કરનારો નથી. ઇષ્ટ વિષયના યોગથી તૃષ્ણારૂપી રોગ દિન દિન પ્રતિ વધે છે; ઘટતો નથી. ૫૩.

જે મળવાથકી તૃષ્ણામાં વધારો થાય તે લાભ નથી; હાનિ જ છે; પણ જેના મળવાથી તૃષ્ણા ઘટે તે જ લાભ છે. વિષયોના સેવનથી તૃષ્ણા વધે છે માટે વિવિધ વિષયોનો લાભ થવો એ લાભ નથી પણ આત્મસુખમાં એક મહાન હાનિ છે. માત્ર સંતોષ મળવાથી તૃષ્ણા ઘટે છે, તેથી સંતોષ એ જ પરમ લાભ છે; કેમકે આત્મસુખાનુભવમાં અત્યંત પુષ્ટિ કરનારો સંતોષ જ છે; વિષયો નહિ. ૫૪.

તામ્રાદિક ધાતુના ખાવાથી જેમ ક્ષુધા વધેછે. તેમ

ઇંદ્રિયોના અર્થ એટલે વિષયોના લાભથી ચાહરૂપી ચમારી શરીરમાં પુષ્ટ થતી જાયછે. ધાતુનું ખાવું ક્ષુધાને વધારવાને છે; શાંત કરવાને નથી. તેવી રીતે વિષયોનું સેવન તૃષ્ણા વધારવાને છે; શાંતિ કરવાને નથી. (૫૫.) વાસ્તે ભોગ તેને ભોગવ્યાથી ભોગની શાંતિ ઇચ્છવી એ મહા મોટી ભૂલ છે. માટે એક દૃષ્ટાંત છેઃ—યયાતિ રાજાને ભોગ ભોગવવામાં શાંતિ ન થઇ અને જરાવસ્થા ગ્રસિત કરતી ચાલી. આથી તેણે પોતાના પુત્રોને બોલાવીને તેમનાથી યુવાવસ્થાની માગણી કરી. સઘળા પુત્રોએ ના પાડી, પણ એક સહુથી નાના પુત્રે પોતાનું આયુષ્ય પિતાને આપ્યું. તે લઇને ભોગ ભોગવ્યા તોપણ તૃષ્ણા શાંત ન થઇ. એટલામાં મહામુનિ જૈગીલવ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ મુનિને તપોબળથી એકકાલાવચ્છિને સો કલ્પનું જ્ઞાન થયું હતું. તેને એ યયાતિરાજાએ પ્રશ્ન કરેલો કે હે મહારાજ? આપે સો કલ્પમાં શું ભોગવ્યું? પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ. ત્રણે કાળમાં અને ત્રણે લોકમાં દુઃખ છે. જોકે સ્વર્ગાદિક લોકમાં નરકાદિક લોક કરતાં સુખ વિશેષ છે; પરંતુ તે સઘળાં સુખો જેની તૃષ્ણા ક્ષય થઇ ગઇ છે તેની સોળમી કળાનો ભાગ પણ નથી; ત્યાં કહ્યું છેઃ—

यच्च काम सुखं लोके यच्च दीव्यं महत्सुखम् ॥
तृष्णा क्षय सुखस्यैके कलानाहंतिषोडषीम् ॥ १ ॥

જે ખાવાથી ભૂખ શાંત નાં થઈ તે ખાધું જેમ ખાધું

કહેવાય નહિ, તેવી રીતે જે લાભથી તૃષ્ણાની શાંતિ થઈ નહિ તે લાભ એ લાભ નહિ, પણ હાનિ જ છે. ૫૬.

સ્વપ્નસમય વિવિધ પ્રકારનાં ભોજન જમ્યા છતાં પણ ઉપરની તૃપ્તિ થાય છે પણ અંતરની જઠરાગ્નિની દાહ મટતી નથી; તેવી રીતે અર્થ એકઠું કરવાથી—વિષયવાસના વધારવાથી ચિત્તની ચાહના મટતી નથી. વિષયભોગ ભોગવતાં ઉપરથી માત્ર શાંતિ જણાય છે પણ અંતરથી તો દાહ જ બળતી રહે છે. એનો અનુભવ વિષયીજનોને છે જ. (વિષય સર્વેંદ્રિય સંબંધી સમજવો.) ૫૭.

અમૃતનું પાન કરવાથી જેવી રીતે ભૂખ તરસનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે સંતોષામૃતનાં પાનથી ચિત્તની ચાહનાનો નાશ થાય છે. ૫૮.

વાસ્તે અન્ય જેટલા લાભ છે, તે લાભ વાસ્તવિક નથી પણ ખરો લાભ તો કેવળ સંતોષ જ છે; કેમકે જેના મળવાથી કરીને સર્વ દોષનો ખજાનો એવી જે તૃષ્ણા, તેનો ઉચ્છેદ થઈ જાયછે. ૫૯.

જ્યાંસુધી સંતોષની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનતાને લઇને અન્ય સર્વ લાભો લાભરૂપે જણાય છે; પણ જ્યારે પરિતોષરૂપી પરમ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જ અન્ય સર્વ લાભો તુચ્છ જણાય છે; અન્યથા નહિ. ૬૦.

તૃષ્ણાવાન્ મનુષ્ય આ જગતમાં કીડીના બરોબર ગણાય છે, કેમકે કીડીની કૂખ (ઉદર) અતિ અલ્પ છે, પણ

તૃષ્ણા ઘણી જ ભારી છે. તેમાં પ્રમાણ તેનો ઠેકાણુંવગરનો માપ ન થઇ શકે તેવો સંચય અને પ્રયત્ન છે. ૬૧.

કીડી એ સહુ વસ્તુને સુંઘતી ફરે છે અને જ્યાં ત્યાં મોં ઘાલતી ફરે છે: તેવી રીતે તૃષ્ણાવાન્ જન અર્થલાભની વ્યર્થ શંકા કરીને જેના તેનાપાસે વીલું મુખ કરીને યાચતો ફરે છે ને સૌને સુંઘતો ફરેછે; એટલે કે સઘળા પાસે કાંઇ ને કાંઇ લાભની લાલચ કરીને ખુશામત કરતો ફેરા ખાય છે. સજ્જનો! વિચારો! આથી પામર અન્ય કોને સમજવો.? ૬૨.

લાભો થોડા અને હાની વિશેષ, સુખ થોડું ને દુઃખ વિશેષ,--એવી દયામણી સ્થિતિવાળા પ્રાણી સૃષ્ટિમાં માત્ર બે જ છે: એક તો કીડી ને બીજો તૃષ્ણાવાન્. આ બે જીવ અતિ લાચાર છે. ૬૩.

તૃષ્ણાવાન્ એ એક ખાબોચીઉં છે ને તેનું તળિયું પણ જરા વારમાં દેખાઇ આવે છે; પરંતુ સંતોષી જન-રૂપી સમુદ્રનો પામરજનો પાર પામી શકતા નથી. કેમકે એ ગુણવાળો અતિ ગંભીર છે. ૬૪.

મર્યાદાને ન મૂકનારા, કામનાથી રહિત અને ગંભીર તથા પોતાને વિષે જ પરિપૂર્ણ થઇને રહેલા એવા સંતોષી-જનો આ જગતમાં સિંધુ સમાન છે. ૬૫.

સમુદ્ર જેમ નીરની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ નીર ભર-વાને માટે કયાંય જતો પણ નથી. સહજ મળે છે તો તેનો ત્યાગ પણ કરતો નથી અને આવે છે તો છલકાતો પણ નથી:

તેવી રીતે સંતોષીજનો પણ પદાર્થોની ઇચ્છા કરતા નથી; મેળવવાને માટે યત્ન પણ કરતા નથી; સહજ મળ્યાનો ત્યાગ પણ કરતા નથી ને વિશેષ પ્રાપ્તિથી ગર્વિષ્ટ પણ થતા નથી. ૬૬.

ફોકટીઆ તથા ચોરી કરી લાવેલાઓના નિષિદ્ધ પદાર્થો સહજ મળે તોપણ તેને સંતોષીજનો લેતા નથી: જેવી રીતે સમુદ્ર, તૃણ તથા પર્ણાદિક ક્ષુદ્ર પદાર્થોને કિનારે કરી દે છે ને તેનું ગ્રહણ કરતો નથી, તેવીં રીતે સંતોષી જનો પણ એવા ક્ષુદ્ર પદાર્થોને તજી દે છે. ૬૭.

અર્થલાભ થયો તોપણ શું અને ન થયો તોપણ શું? જેવી રીતે સમુદ્ર વૃષ્ટિ ન થવાથી શુષ્ક થતો નથી અને થવાથી છલકાઇ જતો નથી, તેવી રીતે સંતોષી પુરુષ અર્થલાભ ન થવાથી દીનભાવને પામતો નથી અને લાભ થયેથી કૃતાર્થ માનતો નથી, પણ એ તો નિજાનંદમાં પરિપૂર્ણ જ છે. ૬૮.

સંતોષી જે કે પરિપૂર્ણ છે તેને વળી લાભ શો છે અને હાનિએ શી છે? લાભ ને હાનિ, એ શબ્દો તો માત્ર તૃષ્ણાવાનૂજનો માટે છે. ૬૯.

તૃષ્ણાના વધવાથી ક્લેશ વધે છે અને તૃષ્ણાના ઘટવાથી ક્લેશ ઘટે છે: જેવી રીતે રોગના વધવાથી દુ:ખ વધે છે ને રોગના ઘટવાથી દુ:ખ ઘટે છે. ૭૦.

તૃષ્ણાના વધવાથી શાંતિ ઘટે છે; અને તૃષ્ણાના ઘટવા-

થી શાંતિ વધે છેઃ જેવી રીતે તાપ વધવાથી ટાઢ ઘટે છે અને તાપના ઘટવાથી ટાઢ વધે છે. ૭૧.

જેટલી શાંતિ વધે છે તેટલુંજ સુખ થાય છે. પરંતુ તૃષ્ણા ક્ષય વિના શાંતિ થતી નથી; અને તૃષ્ણાનો ક્ષય સંતોષવિના થતો નથી. માટે સર્વ સુખનું મૂળ સંતોષ જ છે. ૭૨.

જેને પોતાનાથી જ સંતોષ છે તે તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રી પાણિગ્રહણ કરતો નથી; એટલે તે તેનાથી રીસ કરીને ચાલી જાય છે. પોતાનો અનાદર કોઇથી સહન થતો નથી તેથી અનાદર થએલો જોઈ, તૃષ્ણા સ્ત્રી સંતોષી સંતનો ત્યાગ કરી દે એ પણ એક પરમ સુખ છે. ૭૩.

સ્વસ્વરૂપ સમાન ભોગવવાને યોગ એવી કોઇપણ અન્ય વસ્તુ નથી, કેમકે સ્વાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશથી ચાહનારૂપી ચંદ્ર અસ્ત થઇ જાય છે. ૭૪.

સુજ્ઞ પુરુષોનું ધન તો સંતોષ જ છે; અન્ય જે ધન છે તે તો મૂર્ખોનાં છે. જ્યારે સંતોષરૂપી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જ મનની દોડ મટે છે. ૭૫.

તૃષ્ણાવાન્ એ જ ખરો દરિદ્ર છે અને સંતોષી એજ ખરો ધનવાન્ છે; જ્યારે સારી સંપત્તિ મળેછે ત્યારે જ ચાહનાનો નાશ થાય છે. ૭૬.

જે સંતોષરૂપી ભંડારને પામ્યો છે તેને નવ નિધિ ધૂળ બરોબર છે ને ત્યારે જ દીનતા તથા દુઃખનાં મૂળરૂપી ચિત્તની ચાહનાનો નાશ થાય છે. ૭૭.

જે સંતોષરૂપી ધનને પામ્યો છે તેની જ ચાહના ક્ષીણ થાય છે. જેની ચાહના ક્ષીણ થઇ છે તે પુરુષ ધનમદમાતા પુરુષો પાસે શામાટે દીન થવાનો? ૭૮.

જે સંતોષરૂપી ધનને પામેલ છે તેની જ તૃષ્ણા દૂર થઈ છે. જે ધનથી ભરપૂર છે તે કંગાળ પાસેથી શું માગનાર છે? ૭૯.

તનની ભૂખતો જરા જેટલી છે; એટલે કે શેરભર અન્નથી શમી જાય છે, પણ મનની ભૂખ તો મહાન છે. તે એવડી મોટી છે કે જગતના સઘળા વૈભવો મળે તથા અમૃતપાન મળે તોપણ શમે નહિં. ૮૦.

પરંતુ સંતોષરૂપી અમૃતનું પાન કરવાથી મનની તૃષા મટી જાય છે અને એ તૃષા મટયા પછી માયાને જોઇ ફરીથી મન લલચાતું નથી. ૮૧.

સંતોષરૂપી અમૃતવડે જે તૃપ્ત છે તેને બીજા સઘળા રસ ફીકા લાગે છે; તેમાં પણ જ્યારે અમૃત સરખો પદાર્થ ફીકો લાગે છે ત્યારે તેને બીજા રસો તો નીકા (સારા) કયાંથી જ લાગે? ૮૨.

જેને જેની ચાહના હોય છે તેને તે પદાર્થપર રુચિ ઉપજે છે. રુચિથી જ પદાર્થો મીઠા અથવા કડવા લાગે છે ને રુચિવિના તેથી ઉલટું એટલે મીઠું કડવું ને કડવું મીઠું લાગે છે. એક પદાર્થ એકને રુચિકર થવો ને બીજાને અરુચિકર થવો, તેમાં પદાર્થનો દોષ નથી; પરંતુ ચાહનાથી થએલ રુચિનો જ

દોષ છે. જેમકે એક જ સ્ત્રીશરીર રાગીને રુચિકર અને વિરાગીને અરુચિકર થાય છે: તો તેમાં રુચિતા અથવા અરુચિતા એ સ્ત્રીશરીરમાં નથી. પણ રાગી–વિરાગીની ચાહના ઉપર જ છે. ૮૩.

એક ચાહના માત્ર કપાઇ જવાથી તૂલ–(રૂનું પોતું) (લક્ષણાવૃત્તિથી ક્ષુદ્ર વસ્તુ) પણ મેરુના લાભ જેટલો આનંદ આપે છે, અને ચાહના રહેવાથી સુવર્ણનો મેરુ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેને અસંતોષથી કાંઇ જ પ્રાપ્ત થયું નથી, એવી હાય હાયને જ વધારે જાય છે. ૮૪.

એક ચાહના માત્ર મટી જાય તો પૃથ્વીભરના ભોગ પણ તેના પાસે કાંઇ વિશાતમાં નથી. ભૂમીના ભોગ તો શું, પણ સ્વર્ગલોકના ભોગ અને સુરલોકની સંપત્તિ પણ એની પાસે કાંઇ વિશાતમાં નથી. પરંતુ તે ચાહનારૂપી મહાન રોગ મટે ત્યારે જ હાય હાય થતી અટકે છે. ૮૫.

સઘળા ભોગ જેને રોગસમ સમજાયા છે અને સ્વર્ગાદિક લોક જેને શોકસમ સમજાયા છે, તે તથા વૈભવને જે પરાભવ સમાન ગણે છે તે કયા પદાર્થની ચાહના કરશે ? ૮૬.

સંતોષ એ સંપૂર્ણભાવ છે. અને તૃષ્ણા એ અતિ ન્યૂનભાવ છે. વાસ્તે હે સંતજનો ! રક્ત–આસક્ત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી સ્વતંત્રતાથી વર્તો. ૮૭.

જે વસ્તુતત્વને માટે મન ચાહનાઓ કર્યા કરે, એટલે

કે પરમ સુખની પ્રાપ્તિને માટે ચાહના કરે છે તે તો ખરેખર અસંગ અને નિર્દોષ છે: ત્યાં તો ચાહનાની પણ અસંભાવના છે, એવું સમજીને જ સંતપુરુષો સર્વ વાતમાં સંતોષ ધારણ કરે છે. ૮૮.

ચાહથી બંધાએલ તે જ બંધ છે અને ચાહથી મુક્ત તેજ મુક્ત છે. જે પુરુષ સંતોષથી યુક્ત છે તેને બીજું શું કર્તવ્ય બાકી રહ્યું છે? કાંઈ જ નહિ: કેમકે બંધથી મુક્ત થવા માટે જ પ્રવૃતિ છે અને તે તો સંતોષયુક્ત થવાથી થઈ જાય છે. ૮૯.

સઘળાં સુખનો સમાવેશ સંતોષમાં થયેલો છે અને સઘળાં દુ:ખનો સમાવેશ તૃષ્ણામાં થયેલો છે. વાસ્તે હે સજ્જન! માત્ર સંતોષની જ સેવા કર: ચાહની કર માં. ૯૦.

નિજાનંદસ્વરૂપની ચાહના છે એ કાંઈ ચાહના કહેવાતી નથી; માટે એ ચાહના તો રાખવી જ. પરંતુ જે વિવિધ વિષયોના અર્થની ચાહના છે તે જ ચાહના કહેવાય છે. ૯૧.

સારા સારા ગુણવાનોના ગુણનું ફળ સંતોષ જ છે. તે સિવાય એટલે ગમે તેવા સારા ગુણો હોય પરંતુ જો ચાહનારૂપી દોષથી ગ્રસિત હોય તો તે ગુણો શોભતા નથી; પણ માત્ર સંતોષવડે કરીને જ શોભે છે. ૯૨.

જેવી રીતે રાહુની છાયાવડે આચ્છાદિત થએલ ચંદ્રની પ્રભા મલિન થઈ પ્રકાશને આપતી નથી, તેવી રીતે

તૃષ્ણાની છાયાથી આચ્છાદિત થએલા તૃષ્ણાવાન્ ગુણીજનના ગુણો પ્રકાશને આપતા નથી. ૯૩.

ચતુર્દશ વિદ્યા, વિવિધ પ્રકારના ગુણો, તીવ્ર વૈરાગ્ય, ઉગ્ર તપ, નૈષ્ટિક કર્મ, આર્દ્ર-ભક્તિ, હઠ-યોગ,–ઇત્યાદિ સુંદર ગુણો પણ જ્યાંસુધી તૃષ્ણારૂપી રોગ મટે નહિ ત્યાંસુધી ફીકા લાગે છે. ૯૪.

સંતોષ છે એ જ પરમ લાભ અને તૃષ્ણા એ જ પરમ હાનિ છે. ચાહથી ચિત્ત બહિર્મુખ થાય છે; પરંતુ તે વિના એટલે સંતોષથી ચિત્ત અંતર્મુખ થાય છે: અને તેથી આત્મચૈત્યનનું પ્રતિબિંબ અંતઃકરણમાં તુરત પડે છે. ૯૫.

તૃષ્ણા થવાથી સઘળા વિક્ષેપો આવે છે, તે વિના કાંઇપણ વિક્ષેપ થતો નથી. ચાહથી રહિત નિર્વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં સમાધિનો સહજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ૯૬.

ચાહરૂપી ધર્મવડે કરીને જ ચિત્ત છે પણ તેવિના તો પોતે ચિદ્રૂપ જ છે; વાસ્તે ચાહને મટાડી ચિત્તને તદ્રૂપ બનાવો. ૯૭.

ચાહ એ ચમારી છે, ચંડાળ છે, નીચ છે, અને નીચથી પણ નીચ છે; પણ તું તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. વાસ્તે એવી નીચ જે ચાહ છે તેને શામાટે વચ્ચે આવવા દે છે? કાહાડી નાખ. ૯૮.

ચિત્ત જ્યારે સહજ સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપનેવિષે

સ્થિર થઇને રહે છે ત્યારે તેમાં મોહરૂપી નિશાની–કેફની લહરો ઉઠતી નથી. ૯૯.

જ્યારે ચાહની લહરો મટે છે, ત્યારે જ ચિદ્ સાગર શાંત્ થાય છે; અને ચિત્ત જ્યારે શાંત થાય છે ત્યારેજ સાક્ષાન સ્વયંપ્રકાશ જ્યોતિ નિજાંતર્નેવિષે પૂર્ણરૂપે પ્રકાશે છે. ૧૦૦.

એ પૂર્ણાનંદના પ્રકાશવડે કરીને તું પોતે પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ સંતોષ કર; કેમકે જગત્માં બીજા ઉત્તમોત્તમ લાભોથી પણ સંતોષ છે તે જ શોભે છે. ૧૦૧.

જે સત્પુરુષની ચાહના ઘટી ગઇ છે ને શાંતિ વધી ગઇ છે તથા ભ્રાંતિ જરાપણ રહી નથી, એવા મહતૂપુરુષના પગની રજને માનપૂર્વક મસ્તકપર ચઢાવવી જોઇએ; કેમકે મહત્પાદ રજોભિષેક વિના મનુષ્યો મહત્વતાને પામતા જ નથી. ૧૦૨.

આશા તજી દઈ, અહંતાને સમેટી લઇ, અને મોહને પણ ફેંકી દઇ સંતોષી મનુષ્યો સુખપૂર્વક ભોજન અને સુખપૂર્વક શયન કરેછે. ભોજન–શયન નિશ્ચિંત મનુષ્યો સિવાય સુખપૂર્વક કોઈ પણ કરી શકતું નથી અને નિશ્ચિંતતા સંતોષ વિના આવી શકતી નથી. ૧૦૩.

આ વિષયમાં કોઇ એક ભિક્ષુકની ગાથા કહે છે તે એવી રીતે કેઃ–કોઈ એક રાજા પાસે એક ખુશામતખોર હતો. તેને એક દિવસે પોતાની એવી અવસ્થા ઉપર ગ્લાનિ ઉપજી આવી, એટલે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી નદીના તટ ઉપર વૃક્ષની છાયા તળે હાથની અદબ બીડી, પગ લાંબા કરીને

સૂઈ રહેવા લાગ્યો. બે ચાર દિવસ થયા પોતાની પાસે આવતો બંધ થએલો જાણી રાજાયે શોધ કરાવી, તો પત્તો મળ્યો કે એતો નદીના તીરપર પડેલો છેઃ આથી રાજા સ્વયં તેની પાસે ગયો ને તેને પૂછયું કે,–"પાઉં કયસેં પસારે ?" એ સાંભળી તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે–"જબસેં હાથ સમેટ લીએ." કોઈ કવિયે કહેલ છે કે,—

" જીસને હાથ પસારે હે સો શીશ પટક કર રોતા હે; "
જીસને હાથ સમેટ લીઆ સો પાવ પસારે સોતા હે. ૧૦૪.

સ્વર્ગ અને કલ્પવૃક્ષની સેવાથકી પણ પુરુષ તૃપ્ત થતો નથી, કેમકે નિત્ય નિત્ય પ્રતિ નવી નવી ચાહના ઉઠયા કરે છે, તો તેથી એવી કઇ રીતે સુખથી ત્યાંપણ સુઈ શકે.૧૦૫

સ્વર્ગ અને કલ્પવૃક્ષની સેવાથી મનવાંચ્છિત ફળ થાય છે, પણ વાંચ્છારૂપી એ દરિદ્રતાનું દુઃખ કાંઇ એથી મટતું નથી. ૧૦૬.

નિવૃત્તિરૂપી ભૂમિમાં વિવેકરૂપી બીજ બોઇને વિરાગ રૂપી બાગ બનાવ્યો છે અને અખેદિત ચિત્તથી નિરંતર અભ્યાસરૂપી જળનું સેવન કરે છે, તે જ ઉપશમરૂપી છાયા તળે સુખપૂર્વક બેસે છે. ૧૦૭.

જે પુરુષ સંતોષતરુની નીચે વાસ કરે છે તેને નિરતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તૃષ્ણારૂપી દરિદ્રતા તેના પાસે આવતી નથી. ૧૦૮.

જે મનુષ્ય નિરંતર સંતોષતરુની છાયા તળે વસે છે

તેને આ જગતમાં ત્રિવિધ તાપરૂપી વ્યાધિ કદાપિ પણ થતો નથી. ૧૦૯

નંદનવનરૂપી સાધુઓનું મન છે અને તેમાં શુભ ગુણરૂપી અનેક વૃક્ષો ઉગ્યાં છે. તેમાંથી પણ હે સજ્જન! તું આ સંતોષતરુની સંપૂર્ણ રીતે રક્ષા કર ને તેમ કરવાથી જ તું પરમપદને પામીશ. ૧૧૦.

સંતોષથી વનનેવિષે સર્પો માત્ર પવનનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, છતાં તેઓ દુર્બળ થતા નથી; સંતોષથી વનના હાથીઓ માત્ર ઘાસપાનનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, છતાં તેઓના જેવું કોઈ મદમત્ત નથી;તેમ જ સંતોષથી મુનિવરો કંદફળનું ભક્ષણ કરીને તન મનથી ઘણા જ પ્રસન્ન રહેછે. વાસ્તે સઘળા ગુણોને વિષે સંતોષ એ જ એક શ્રેષ્ઠ ધન છે. ૧૧૧-૧૧૨.

શ્રી મહાદેવજીના સત્સંગતથી વિપત્તિ સઘળી દૂર જાય છે. હે મહાદેવ! અમારી સઘળી વિપત્તિનું હરણ કરો કેમકે આપ જ આ જગતના મૂળકારણભૂત છો. ૧૧૩.

હૃદયમાંથી અન્ય અંકોને ધોઇ નાંખી, કેવળ શ્રીમહાદેવનું જ નામ લખ, અને જે થવાનું હશે તે તો અવશ્ય થશે જ-વાસ્તે મુખથી **शिवहर! शिवहर! शिवहर!** એવું ઉચ્ચારણ કર. ૧૧૪.

મને એક શ્રી નાથ ગુરુનો જ પ્રતાપ પરિપૂર્ણ છે અને મારે માથે એમનો જ હાથ છે; વાસ્તે ગ્રંથની સમાપ્તિમાં તન મન ને વચનથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને બોલુંછું કે,

जय गुरुनाथ. ૧૧૫.

नवनवां पुस्तको.

१ साहित्यसंग्रह—એમાં કવિશ્રી ગંગે અકબંર બાદશાહની હજુરમાં કહેલાં કવિત, કુંડળિયા, સવૈયા, તેમજ કવિ ગદ્દ, ગિરિધર, ગ્વાલ, ગોપાલ, તાનસેન, ત્રીકમ, તુલસી, પ્રભાકર, સુંદરદાસ, જસુરામ, બિહારી, બિરબલ, બ્રહ્માનંદ, વૈતાલ, કહાન, કેશવ, કિસોર, કુંદન, ચંદ, દેવીદાસ, વગેરે જૂના અને નામાંકિત કવિયોની નવરસયુકત બોધક કવિતાઓ ૬૦ છે. મૂલ્ય રૂ. ૨) પોસ્ટેજ રૂ०)=

२ कहानकाव्य—આ કાવ્ય ગ્રંથમાં સગુણ-નિર્ગુણ પ્રભુપ્રાર્થના, મનને ઉપદેશ, સંસારસુધારો, દેશની ચઢતી-પડતી, સ્ત્રી સુબોધમાળા, બાળસુબોધ, ગોરક્ષાની આવશ્યકતા, નીતિ-સદાચાર, મુંબઇમાં થયેલું ભયંકર હુલ્લડ, બાબુલનાથ દિગ્વિજય,-ઇત્યાદિ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે. પૃષ્ટ ૨૫० કિં. રૂ. ૧॥ પોસ્ટેજ રૂ.)=

३ अध्यात्म-भजनमाला—આ ગ્રંથમાં ઘણા પ્રાચીન સતપુરૂષોએ, સંત-સાધુઓએ અને વિદ્વાનોએ કેવળ ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને વેદાંત વિષયપર રચેલાં સર્વોત્કૃષ્ટ પદ-કીર્તનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. રાયલ બાર પેજી પૃષ્ટ ૨૦૦ કિંમત ૧॥ પોસ્ટેજ રૂ.)=

४ छोटमकाव्य--હિંદી તથા ગુજરાતી પદ-કીર્તન તથા રસિક ગરબાઓ; વડોદરાવાસી કવિશ્રી છોટમ મુનશીકૃત. પૃષ્ટ ૧૦૦ કિં. રૂ ०॥

५ श्रीपरमपदबोधिनी—મૂલ્ય રૂ. ૧ પોસ્ટેજ રૂ.)—

६ सुभाषित-लहरी—કિં. રૂ. ૧ પોસ્ટેજ રૂ.)—

७ मारुढत्ता नाटक—સાંસારિક વાર્તા, નાટકરૂપે. કિં. રૂ.।=

८ वासवदत्ता—મહાકવિ સુબંધુકૃતનું સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર.કિં રૂ.।=

९ संतोष शतक—અથવા "સંતોષતરૂ" મૂલ્ય રૂ.॥

કહાનજી ધર્મસિંહ

ગાયવાડી (માર્કેટ પોસ્ટ) ડોસા લાલજીનાં માળામાં મુંબઇ.